

1. Етика і естетика як гуманітарні науки і проблема їх термінологічного забезпечення.

Етика - одна з найдавніших галузей філософського знання – наука про мораль, про норми й цінності людського життя. Вона вивчає мораль загалом як особливу сферу життєдіяльності людини, аналізує природу, структуру та соціальну роль моралі, досліджує її походження й історичний розвиток, теоретично обґрунтовує певну систему моральних поглядів і норм.

Етика - це наука про найбільш загальні закони становлення й історичного розвитку моралі. Вона розглядає закономірності морального життя особистості та суспільства, шляхи й засоби вдосконалення стосунків між людьми, способи запобігання руйнації моральних взаємин, моральну культуру особистості, що проявляється в змісті та засобах діяльності, міру людяності міжособистісних зв'язків і моральність ставлення людини до природи.

В етичній теорії склалося два основних поняття на позначення феномена людяності: етика та мораль. Слово "етика" має давньогрецьке походження, виникло воно в культурі гомерівського періоду й означало "злагода", "людяність стосунків", а також "життя на засадах дотримання звичаїв і традицій". Аристотель (384-322 рр. до Р.Х.) вживає вже два поняття: «етичний» та «етика». Поняття «етичний» означало моральні риси характеру, а поняття «етика» визначилося як галузь знання, що вивчає людські чесноти.

Слово "мораль" пізнішого походження та виникло в культурі Давнього Риму на позначення вдачі, характеру. Згодом на його основі виникло поняття «мораль», яке вживалося на позначення стосунків між людьми.

Закономірності становлення та прояву моралі етика розглядає на трьох рівнях:

- 1) на рівні особистості як суб'єкта творення моральності в безпосередньому процесі спілкування;
- 2) на рівні соціально-історичних форм і способів творення суспільного життя;
- 3) на загальнолюдському рівні, що відкриває сутнісну єдність людства.

Аналіз рівнів реального прояву моральності дає змогу свідомо підходити до процесів організації суспільного життя на моральних засадах.

Історично першою була звичаєва мораль. Вона базувалася на глибинних психічних процесах, пов'язаних з інстинктом виживання та самозбереження роду як запоруки виживання індивіда. Оскільки така мораль вважалася найважливішим фактором виживання етносів, то базувалася на системі дозволів та заборон, яких необхідно було беззастережно дотримуватися. Вона не ставила особу перед необхідністю вибору вчинку та зберігала етнічно-культурну своєрідність народів. Така мораль формувала духовну спорідненість зі своїм народом, однак обмежувала індивідуальний розвиток особистості.

У добу Реформації в європейській культурі усвідомлюється обмеженість звичаєвої моралі, її поступово витісняє суспільна мораль. Суспільна мораль-явище більш високого розвитку духовності, складний суспільний феномен.

Це система норм, які відображають наявне й бажане в стосунках із позицій та інтересів суспільства і людства. Мораль водночас фіксує реальний рівень розвитку людських стосунків у конкретному соціумі на конкретному історичному етапі й вона містить ідею досконалої людяності та закріплює її ідеал у конкретних образах, взірцях поведінки як для людей певного часу, так і для людства загалом.

У моралі людина робить добровільний вибір між добром і злом, створює простір для свободи, покладає на себе моральну відповідальність за вчинки. Саме в добровільності вибору та завдяки йому моральна свідомість набуває можливості піднятися на новий щабель розвитку - до рівня моральної самосвідомості, коли мораль із зовнішньої необхідності переходить у внутрішню.

Якщо сутність етики як вчення про мораль на всіх етапах історичного розвитку залишалася незмінною, то предмет етики, тобто основний комплекс досліджуваних проблем, пріоритетних завдань і методологічних принципів історично прогресував. Це зумовлено, по-перше, тим, що змінювався власне об'єкт вивчення - мораль, бо переходячи від епохи до епохи, людство кардинально міняло свої етичні орієнтири та цінності. По-друге, там, що розширювалися проблеми етичних досліджень і вдосконалювалися форми та способи отримання етичного знання.

У цьому процесі зміни предмета етики можна виділити дві основні тенденції. Перша - трансформація загальних наукових підходів до вивчення моралі, трактування її структури та визначення соціально-культурної ролі етики в суспільстві. Друга - виникнення нових морально-етичних проблем і підходів до їх вирішення. Реалізація обох цих тенденцій сприяла постійному вдосконаленню етичної думки, її збагаченню новими інтелектуальними досягненнями та моральною практикою.

У ранньоантичній думці етика була об'єднана з філософією та мала характер практичної моралі. В особливу дисципліну стику виділив Аристотель, який сформував її як вчення про чесноти, про етичні риси людини, про блага життя. Відтак етика стала трактуватися як наука про природу людини, причини та цілі її діяльності. Вона поєднувала в собі теорію буття людини, вчення про її пристрасті, проблеми людської душі та здійснювала аналіз шляхів досягнення шляхетного життя.

Етична теорія виходила з тези про єдність належного та сущого, ставила перед собою подвійне завдання: пояснити місце людини в світі та дати моральні настанови для практичного життя.

У XVIII ст. Іммануїл Кант здійснив своєрідний переворот в етиці. Він протиставив належне та суще, виділивши в етиці вчення про належне й учення про втілення належного в практичному житті. На думку І. Канта, етика за своєю сутністю є наукою про належне. Тож вона не може шукати свого підґрунтя в сущому, тобто в природі людини чи суспільних умовах її життя. Її основа – позаемпіричні постулати розуму, а завдання - вироблення універсального апріорного етичного закону, з якого можна було б вивести всі конкретні моральні вимоги.

Суще, тобто аналіз реальних моральних норм, як і розробку системи

моральних уявлень, І. Кант виносив за межі етики, оголошуючи їх сферою практичної філософії, котру він зближував з релігією, психологією та педагогікою.

Кантівське переосмислення предмета етики в ХІХ-ХХ століттях справило глибокий і суперечливий уплив на розвиток світової етичної думки. Переносючи опис форм моральності в сферу психологічних і етнокультурологічних дисциплін, І. Кант дійсно стимулював розвиток у науках про людину етичного компонента, накопичення історико-морального матеріалу. Він також вказав на те, що в етиці існує розрив у часі між тим, що повинно бути, й тим, що відбувається. Водночас кантівська позиція містила можливість перетворення етики на відірваний від конкретного історичного підґрунтя збірник абстрактних правил, вела до односторонньої абсолютизації теоретичного чи практичного в ній.

Таке значення предмета етики втілили в життя наприкінці ХІХ-ХХ століттях філософи позитивістського й ірраціонального напрямів. Так, позитивісти, говорячи про науковий підхід в етиці, зводять її лише до двох моментів: формулювання етичних імперативів (ввижаються чимось належним, не пов'язаним і реальною дійсністю) й обговорення загальноносеологічних питань етики, аналізу моральної мови. Решта традиційної проблематики виноситься за межі етики.

Прихильники ірраціоналістичної етики абсолютизують інший, практичний бік етики, тлумачачи етику як життєво-практичну філософію, що діє в межах неповторної життєвої ситуації. Під приводом унікальності моральної свідомості заперечується можливість створення загальної теорії моралі, нормативної етики.

Проте далеко не всі етичні школи дотримувалися позицій І. Канта. Завдяки цьому в етиці зберігається міцна традиція розглядати її як нерозривну цілісність належного та суцього, теоретичного і практичного. Ця позиція характерна для низки провідних шкіл - від гегельянства та марксизму до християнської етики й етичних учень українського національного відродження. На нашу думку, таке визначення предмета етики найбільшою мірою відповідає сучасному станові вітчизняної етичної думки та її теоретичним засадам.

Характеризуючи історичну зміну предмета етики з погляду розвитку її методологічних можливостей, слід виділити найбільш визначні етапи цього процесу.

В античній етиці мораль розглядалась як суб'єктивно-особистісний феномен. У центрі етичних учень перебувало поняття досконалої особистості та її чеснот. Досягнувши на цьому теоретичному шляху певних успіхів у розробці етичної теорії, античні філософи зіткнулися з труднощами, породженими етичним суб'єктивізмом.

Подальший розвиток етики вимагав дослідження моралі як об'єктивного, позаособистісного явища. Ця мета була реалізована в Середні віки християнською етикою, що стала розглядати моральність як систему об'єктивних загальнозначущих принципів, розробила комплекс позаособистісних

критеріїв розмежування добра та зла. Проте, ототожнюючи об'єктивність моралі з її божественним походженням, середньовічні мислителі, фактично, винесли її за межі особистості й реального світу.

У Новий час виникає прагнення осмислити моральність і як сукупність об'єктивних норм, і як суб'єктивно-особистісний елемент. Ця орієнтація, вирізняючись теоретичною різноманітністю та багатством проблематики, стала основною для розвитку сучасної етичної думки. Важливим моментом методологічного інструментарію етики сьогодні є наявність чіткої ідеологічної орієнтації. Якщо протягом тривалого часу етика розробляла концепції індивідуального морального вдосконалення, то в ХХ і ХХІ століттях у ній також реалізується завдання вивчення моральних механізмів поведінки й удосконалення моральних взаємин у великих соціальних спільнотах і суспільних прошарках.

Основні завдання етики як науки:

- дослідження закономірностей становлення моральної свідомості, що важливо для практики морального виховання;
- вивчення шляхів формування моралі та людяності у стосунках між людьми; формування свідомого суб'єкта моральності, безпосередня участь у становленні особистості;
- безпосереднє розв'язання питання кінцевого призначенні людського роду, що полягає в найвищій моральній досконалості котра досягається через свободу людини, а людина таким чином здобуває здатність до вищого щастя.

Багатоплановість предмета вивчення визначає складну структуру етики як науки. Вона охоплює такі порівняно самостійні галузі дослідження:

- нормативна етика — у ній ставляться та розв'язуються питання сутності добра та зла, сенсу життя, призначення людини, обґрунтовуються певні моральні принципи й норми;
- етична аксіологія - розглядає філософські питання моральних цінностей, мету етики та вивчає структуру моральної свідомості;
- дескриптивна етика, чи соціологія моралі - здійснює конкретно-соціологічний аналіз моралі певної епохи, вивчає звичаї, традиції, логіку моральної мови, характерні для відомого історичного часу або соціуму;
- історія етики й історія моралі - перша з них вивчає історичний розвиток етичної думки, а друга – еволюцію моралі, яка була, притаманна певній історичній епосі, суспільному прошаркові чи конкретному етносу.

Варто зазначити, що, крім етики, мораль вивчають й інші соціальні науки: філософія, психологія, педагогіка, соціологія юриспруденція тощо. Отож неодноразово робилися спроби розглядати етику як частину психології чи соціології або ж рішуче відокремити її від цих наукових дисциплін. Однак таке рішення не можна визнати плідним, бо воно веде до ліквідації світоглядного компоненту у вивченні сфери моральності, позбавляє етику необхідного емпіричного матеріалу та використання матеріалів соціальної практики.

На наш погляд, доцільно ставити питання про взаємодію етики з психологією, юриспруденцією та іншими соціальними науками.

По-перше, лише етика вивчає всю сферу моралі як єдиний духовно-практичний комплекс, а соціально-психологічні та юридичні науки виділяють для свого аналізу окремі, специфічні аспекти етичного життя суспільства.

По-друге, така взаємодія є необхідною для ефективного (розвитку як етики, так і соціально-психологічних та юридичних дисциплін, бо в ній відбувається їх взаємопроникнення та взаємозбагачення. Етика, залишаючись філософською наукою, через особливості підходу до вивчення свого предмета, використовує для пояснення специфіки розвитку та функціонування моральної свідомості деякі психологічні та юридичні поняття, в яких відображена специфіка суб'єктивних проявів особистості, закони й методи соціології та культурології, а соціально-психологічні й культурологічні науки спираються на етико-філософське знання, досліджуючи процеси формування особистості, розвитку культури та суспільних відносин.

У наш час, коли бурхливо розвиваються нові напрями філософського осмислення сутності людини, досить часто висловлюється думка, що етика за таких умов втрачає своє значення, власну сферу дослідження. Такий висновок видається передчасним. Звісно, не можна ігнорувати нові підходи у вивченні природної та духовної сутностей людини, але вони не відміняють і не замінюють традиційних етичних роздумів; звернення до аналізу духовної мудрості людства. Етиці в осяжному майбутньому навряд чи загрожує доля бути поглиненою іншими науками, хоча, безумовно, її предмет і надалі буде трансформуватися, реагуючи на зміни, що відбуваються в житті суспільства та розвитку людського пізнання.

Етика, як і будь-яка наукова дисципліна, розвивається на певному теоретичному світоглядному підґрунті та водночас сама володіє системою методологічних принципів, за допомогою яких здійснюється оновлення й аналіз моральних норм і цінностей.

Розглядаючи перший аспект проблеми, слід, насамперед, розглянути питання про взаємозв'язок етики та філософії. Загальновизнаною ще з часів Аристотеля є думка про те, що світоглядною основою знання є певна філософська концепція світу й людини.

Однак до наших часів залишається дискусійним питання про конкретні форми прояву цього взаємозв'язку.

З філософією етику пов'язує спільність генези та світоглядного підходу до предмета вивчення, з огляду на це, набуває особливої ваги питання про масштаби впливу філософ на цю науку. Досить поширене уявлення про те, що етика є прямим, безпосереднім застосуванням філософських принципів у сфері моралі. Воно, зрештою, зводиться до висновку що вирішення питання про співвідношення духу та матеріального буття - основного питання філософії визнавалося єдиним, універсальним мірилом цінності вчення про мораль.

З таким трактуванням проблеми не можна погодитися, позаяк воно витікало зі стародавньої етичної думки (Геракліт Піфагор, Платон, давньоіндійські мудреці) та може бути пояснено нерозвиненістю, зародковим характером етичного дискурсу в ті часи. Нині ж ситуація кардинально змінилася й етика вже давно має власний теоретичний потенціал. Такі

погляди можуть бути й результатом прямолінійної ідеологізації відношення матеріалізм – ідеалізм, яке є помилковим, деструктивним актом і для філософії, і для етики.

Як же в наші дні вирішується питання про співвідношення філософії та етики?

По-перше, варто підкреслити необхідність деідеологізації питання про співвідношення матеріалізму й ідеалізму. Не можна ототожнювати належність мислителя до певного філософського табору з його політичною позицією.

По-друге, необхідно перестати вважати філософські погляди єдиним універсальним джерелом етичних переконань. Із філософії етика бере загальносвітоглядну орієнтацію та універсальні теоретико-пізнавальні механізми обґрунтування власних принципів. Основний же теоретичний і ціннісно-орієнтаційний матеріал вона черпає з інтелектуального досвіду попередніх етичних учень і осмислення реального етичного життя сучасного суспільства. Цінність і соціокультурна ефективність учень про моральність не залежить повністю від характеру загально-філософських поглядів мислителя.

Світоглядна орієнтація реалізується в загальному філософському трактуванні моралі. Філософський підхід до дійсності становить необхідну передумову для етики тому, що подає загальне уявлення про її предмет — мораль, - яке розвивалося в міру розробки теорії, залежно від отриманих результатів.

Мораль існує не як автономна субстанція, а як особлива властивість світу, що перебуває у взаємодії з іншими його проявами. Тож і загальне значення моралі виникає не в результаті її абсолютно окремого розгляду, а при її сприйнятті в системі світу - як складового елемента всього світогляду людини. Таке загальне значення моралі, з якого починається будь-який етичний роздум, виходить безпосередньо із світогляду, з філософських поглядів людини.

Етичні вчення тяжіють до двох основних світоглядних напрямів - матеріалістичного й ідеалістичного трактувань світу. Однак такий світоглядний розподіл етичних учень є найзагальнішим, абсолютно теоретичним підходом, а в реальному процесі розвитку етики він ускладнюється. Так, у межах матеріалістичного значення моралі розвивались емпіричні і а натуралістичні школи етики, а філософський ідеалізм був світоглядною базою раціоналістичних, інтуїтивістських і релігійних течій в етиці. У контексті цих напрямів вирізняється кілька світоглядних позицій, зумовлених вибором конкретного підґрунтя моралі.

Натуралістичний напрямок в етиці виводить мораль з природного начала - із законів природи чи біологічної сутності людини. Розглянемо найбільш відомі різновиди натуралістичної етики.

Гедонізм (від грецьк. hedone - насолода) — виводить мораль з природного, тієї безпосередньої різниці між задоволенням і стражданням, яку відчуває людина. Основне призначення етики він вбачає в тому, щоби навчити людину насолоджуватися повнотою буття та бачити мету життя в прагненні до задоволень. Класичний прояв етики гедонізму знаходимо в поглядах давньогрецького філософа Аристіппа (IV ст. до Р.Х.).

Евдемонізм (із давньогрецьк. eudaimonia - щастя) — також вбачає і джерело моралі в природі людини, але, на відміну від гедонізму, не ототожнює моральне благо з тілесними задоволеннями, а розглядає його більш загально - як насолоду всіма життєвими благами, тілесними та духовними, що дають людині відчуття щастя.

Своєрідним різновидом евдемоністської етики є епікуреїзм (пов'язується з ім'ям давньогрецького філософа Епікура), що бере за основу духовний бік щастя, котре розглядається як результат гармонії плоті та розуму, необтяженого стражданням або страхом перед непередбаченим майбутнім. Найбільш відомими представниками евдемонізму були в античну епоху Демокрит (IV ст. до Р. Х.), Епікур (III ст. до Р. Х.).

Натуралістична тенденція проявляється й в етичному утилітаризмі, що зародився в античну епоху, але остаточно сформувався у вченнях XIX-XX століть (І. Бентам, Дж.-Ст. Міль, В. Джеймс). Основою етики утилітаристи вважають користь індивіда, що пов'язана з його природним прагненням до задоволення. Користь у новітній утилітаристській етиці розуміють не в античному значенні як задоволення людських почуттів, а й з погляду буржуазного індивіда як особистий інтерес, задоволення особистої користі, отримання насолоди від життєвих (бізнесових) успіхів.

До натуралістичної етики наближене й космологічне обґрунтування моралі, котре виводить моральність із природи загалом. Воно було властиве ранньоантичній епосі, коли світоглядне знання було недиференційованим. Мораль трактувалась як прояв світового закону - Логосу (Геракліт), небесної гармонії (Піфагор), Закону Неба (Конфуцій). Завдання етичної діяльності полягало в тому, щоб погоджувати вчинки людей з вимогами природної гармонії, відчувати себе нероздільною частинкою великого всесвітнього космосу.

По-іншому натуралістичні ідеї проявилися в еволюційній етиці, що виникла в XIX ст. і об'єднала таких різних мислителів, як: Г. Спенсер, Ч. Дарвін, К. Каутський, П. Кропоткін, Ш. Тейяр де Шарден. Послідовників цієї теорії об'єднує прагнення розглядати сутність і походження моралі з позицій біологічного еволюціонізму. Вони стверджують, що людина успадковує та розвиває в умовах суспільного життя все те, що було закладено в її природу та поведінку ще на тваринній стадії. Значення етичної орієнтації полягає в тому, щоби забезпечити ефективне та доцільне пристосування індивіда до навколишнього середовища. До еволюційної етики можна віднести й концепції фрейдизму, етології та біоетики, що розвинулися в XX ст.

Понад тисячоліття розвивався раціоналістичний напрямок, початок якого належить до часів давньогрецьких софістів Протагора та Фразімаха. Він не втратив популярності до наших днів. Відмітною рисою раціоналізму є переконання в тому, що мораль є продуктом інтелектуальної роботи розуму, котра є системою логічно взаємозв'язаних понять, де часткові уявлення можна обґрунтувати за допомогою більш загальних. Завдання етики полягає в тому, щоби знайти універсальний моральний принцип, за допомогою якого можна було б сформулювати всі конкретні вимоги моралі щодо різноманітних життєвих

ситуацій. Найбільш відомими представниками етичного раціоналізму були: Т. Аквінський, І. Кант, І. Фіхте, Б. Рассел, Ч. Стівенсон, Д. Мур.

З емпіричною тенденцією пов'язані численні соціологічні напрямки в етиці, що обґрунтовують мораль, виходячи з фактів суспільного життя - соціальних рис і почуттів людини, матеріальних та соціально-культурних умов її буття чи суспільних інтересів. До них належать теорії "суспільного договору" (Т. Гоббс, Ж.-Ж. Руссо) та "розумного егоїзму" (К. Гельвецій, Л. Фойєрбах).

Своєрідним різновидом соціологічної етики є концепція К. Маркса та Ф. Енгельса про соціально-історичне трактування моралі, що розглядає моральність як історично змінні форми суспільних зв'язків між людьми. Ці форми зумовлені соціально-історичним буттям особистості. Елементи соціально-історичного трактування етики знаходимо в творчості: Г. Гегеля, О. Конта, Дюркгейма, М. Вебера, В. Зомбарта й інших мислителів XIX-XX століть. На позиціях соціально-історичної концепції базувалась і радянська етика 20-80-х рр. XX ст.

Широкий спектр етичних концепцій склався в межах ідеалістичного напрямку. Слід розрізняти концептуальні переконання, що були отримані на основі об'єктивного чи суб'єктивного ідеалізму. В першому випадку мораль виводиться з позаемпіричного, надприродного початку (Платон, Конфуцій, Г. Гегель, Г. Сковорода). У другому - мораль трактується як продукт людського духу, незалежний від його фізичної природи та соціального досвіду (античний стоїцизм, теорія етичних почуттів А. Шефтеберрі, Ф. Хатчесона, Канта, М. Бердяєва та інтуїтивісти XX ст.).

Ідеалістичним за своїм світоглядним джерелом є і етичний ірраціоналізм. Його особливістю є заперечення інтелектуальної основи моралі та потрактування як її джерела волі, афективно-інтуїтивних елементів психіки. Абсолютизація та суб'єктивізація моральності людини робить її суто індивідуальною, унікальною, незалежною від раціонального пояснення особливості людини. Ірраціоналістичні уявлення набули відображення в творчості: С. К'єркегора, А. Шопенгауера, Ф. Ніцше, Е. Гартмана та в етичних теоріях екзистенціалізму.

Із об'єктивним ідеалізмом пов'язане релігійне тлумачення моралі, що нерідко називають ще супранатуралістичним, тобто надприродним. У християнській етиці мораль розглядається як одвічний, незмінний в своїй благій силі божественний закон, яким люди керуються в буденних життєвих справах.

Як бачимо, спектр світоглядних орієнтацій в етиці дуже багатогранний. Це зумовлює складну, багатоаспектну картину історичного розвитку етичної думки, наявність боротьби різних концепцій і шкіл. Та попри все це слід брати до уваги, що загалом філософська позиція, відіграючи дуже важливу роль в етиці все-таки не визначає в односторонньому порядку зміст і практичну цінність теорії моральності.

2. Історія розвитку естетичної і етичної думки і становлення естетики і етики як самостійної науки. Антична естетика і етика.

Становлення і розвиток етичної думки — тривалий процес, витoki якого можна знайти вже на ранніх етапах розвитку людського суспільства, коли звичайні уявлення про мораль під впливом досвіду, що поширювався, отримували новий зміст та ставали основою для виникнення загальних теоретичних висновків. Перші ж етичні системи, що досліджували моральні процеси, з'явилися на відносно розвинутій стадії класових відносин.

Умови прогресу філософського мислення, а в його рамках і перші прояви етичного знання склалися неоднаково. Різні регіони Стародавнього світу сформували особливі релігійно-філософські системи, серед яких найцікавіші, з етичної точки зору були: даосизм, конфуціанство (Давній Китай), джайнізм, буддизм (Давня Індія), іудаїзм (Давня Іудея), філософські погляди на мораль Давньої Греції та Давнього Риму.

2.1. Етичні ідеї епохи Античності та Середньовіччя

Етика античності звернена до людини, її своєрідним девізом можна вважати знаменитий вислів Протагора: «Людина є міра всіх речей...». Невипадково тому переважання натуралістичної (конкретніше - евдемоністичної) орієнтації в етичних пошуках античних мудреців. Крім того, найважливішою особливістю їх етичної рефлексії була установка на розуміння моральності, добродійної поведінки як розумності. Розум править світом античної етики, його першорядне значення (у будь-якому конкретному моральному виборі й у виборі правильного життєвого шляху) сумніву не піддається. Інша характеристика античного світогляду - прагнення до гармонії (гармонії всередині людської душі й гармонії її зі світом), що набирало залежно від тих або інших соціокультурних обставин різних форм втілення.

Основний напрям розвитку античної етики пов'язаний з переходом від проголошення влади загального над людиною до ідеї єдності індивіда і держави, що припускає обґрунтування самоцінності людської особи (софісти, Сократ, Платон, Аристотель), і, нарешті, до протиставлення людини світу соціального буття, вироблення рецептів для відходу в свій власний, внутрішній світ (епікуреїзм, стоїцизм).

Перший етап у розвитку етики Стародавньої Греції представлений ученням софістів (V ст. до н.е.), що знаменує собою своєрідний період сумніву в предметі етики, тобто заперечення моралі як чогось безумовного і загальнозначущого.

Просвітницька діяльність софістів, спрямована проти морального догматизму, мала яскраво виражений гуманістичний сенс: у центрі їх уваги - людина (як самодостатня цінність), яка має право на творчість морального закону. Справедливо підкреслюючи мінливість моральних уявлень, роль

відносного в моралі, софісти висувають позицію морального релятивізму, стверджуючи, що у кожної людини своє уявлення про сенс життя, щастя, чесноту. Доцільно в цьому ключі проаналізувати Протагора: «Людина є міра всіх речей», а для розуміння скептичних орієнтації софістів поміркувати над триединою тезою Горгія: 1) нічого не існує; 2) якщо щось і існує, то воно непізнане; 3) навіть якщо воно і пізнане, то таке пізнання невимовне.

«Батько» античної етики Сократ (469-399 до н.е.) абсолютизує мораль, розуміючи її фундаментом достойного життя, основою культури. Складність реконструкції етичної позиції Сократа пов'язана з відсутністю його письмової спадщини, один із записів його висловлювань, зроблений учнями (Ксенофонтом і Платоном), свідчення його сучасників і, нарешті, особливості життя і смерті мислителя дозволяють нам мати уяву про основи його вчення: сенс має тільки життя, яке відповідає переконанням; справжньою реалізацією переконань (і, відповідно, сутності людини): вчинок; найкращий спосіб самореалізації особистості - її моральна діяльність - ці й інші істини Сократ не тільки проголосив, він довів це ціною власного життя.

Критикуючи софістів за відсутність позитивної програми, Сократ прагне створити систему стійких загальних понять, основу яких шукає у сфері духовного. Така початкова установка не випадкова (в етичній діяльності слід керуватися знанням про моральність) і конструктивна (не можна створити етику поза системою взаємозв'язаних понять). Для вирішення цього завдання Сократ користується спеціальним методом, який умовно може бути розділений на такі частини: 1) сумнів («Я знаю, що я нічого не знаю»); 2) іронія (виявлення суперечності); 3) маевтика (подолання суперечності); 4) індукція (звернення до емпіричного матеріалу, фактів); 5) дефініція (остаточне визначення шуканого поняття). Потрібно зауважити, що сократівський індуктивний метод не втратив свого значення і в наш час, якщо використовувати його, наприклад, як спосіб ведення наукових дискусій.

Вчення Платона (427-347 до н.е.) - перша спроба систематизації етичних проблем, здійснена на об'єктивно-ідеалістичній основі. Розділяючи раціоналістичну установку свого вчителя, він також ставить перед собою завдання визначення загальних понять, обираючи для цього дедуктивний метод дослідження. В результаті філософ приходять до обґрунтування дуалізму світу: видимого світу явищ і надчуттєвого потойбічного світу вічних ідей.

У творчості Аристотеля (384-322 до н.е.) - антична етика досягає свого найвищого розвитку, що навряд чи було б можливим, якби учень не перевершив свого вчителя, зробивши вибір на користь служіння істині («Хоча Платон й істина мені дорогі, священний обов'язок велить віддати перевагу істині»). Заслуги Аристотеля в розвитку етики надзвичайно великі: він дав ім'я цій науці, йому належить перша спеціальна етична праця «Етика до Нікомаха». Він вперше поставив проблему самостійності етики, побудував глибоку синтетичну теорію моралі. Для етичної теорії Аристотеля характерні розвинений логічний аналіз, єдність методу раціонального осмислення

проблем і їх емпіричного підтвердження, соціальна орієнтованість етичної рефлексії (взаємозв'язок етики і політики), установка на прикладне, практичне значення теорії моралі. Все це дозволило мислителеві не тільки максимально використовувати переваги евдемоністичної традиції, але й значною мірою подолати вади натуралістичної інтерпретації моральності.

Етика в розумінні Аристотеля - це особлива, практична наука про моральність (чесноти); мета якої - навчити людину як стати добродібною (і щасливою). Етика повинна допомогти людині усвідомити головні цілі своєї життєдіяльності та вирішити питання про можливість виховання в державі добродібних громадян, тому вона разом з політикою є дуже важливою наукою.

В епоху еллінізму, коли криза рабовласницького суспільства виявилася достатньо явно, етична рефлексія відмовляється від вирішення проблеми узгодження особистого і суспільного блага. Держава більше не сприймається як надійна точка опори для моральної позиції індивіда, в нестійкому соціальному світі, що руйнується, потрібно шукати інші підстави вищих моральних цінностей. Антична етика звертається до внутрішнього світу особи, намагаючись знайти витoki моралі в людській суб'єктивності. Епікур (341-270 до н.е.), який спирався на спадщину кіренаїків і Демокріта, розглядає етику як «ліки для душі», що допомагають позбавитися страждань і віднайти внутрішню рівновагу.

Звертаючись до евдемоністичної традиції, Епікур визначає щастя вельми своєрідно - як свободу від тілесних страждань і душевних тривог. Основна його мета - допомогти людині позбавитися страждань (або полегшити їх, якщо це можливо), будь-який розділ його вчення підпорядкований саме цьому завданню. Кажучи, наприклад, про задоволення, Епікур відзначає: щастя і задоволення не тотожні, щастя припускає правильне ставлення до задоволення (уникати неприродних задовольень, дотримувати міру, віддавати перевагу духовній насолоді). Окрім цього, умовами щастя є: атараксія (безтурботність душі, незворушний, спокійний стан духу); індиферентність до всього зовнішнього; дружба; правильне ставлення до життя і смерті, тобто все, що, на думку Епікура, звільняє від страждань і сприяє набуттю внутрішньої і незалежності від світу.

Стоїцизм продовжує розвиток ригористичної тенденції, наміченої кініками. Найявніше ця тенденція виражається в ідеї самоцінності чесноти - своєрідній формі імперативного розуміння моралі («Чесноти досить, щоб бути щасливим»).

Основний принцип стоїчної етики - усвідомити пануючу в світі необхідність і підкорятися їй, не втративши при цьому відчуття власної гідності. Цей принцип отримує різні форми вираження: жити у згоді з природою; добродібно; жити розумно. «Ми народжені під єдиною державною владою: покорятися Богу - ось у чому свобода наша» (Сенека). Здавалося б, на відміну від Епікура, стоїки намагаються знайти зовнішню, об'єктивну точку опори для моралі (така потреба в етиці вже явно назріла), але, по суті, вирватися за рамки суб'єктивізму не можуть.

Стоїки проповідують відчуженість від пристрастей і зовнішніх благ як умову внутрішньої свободи; займають раціоналістичну позицію при вирішенні проблеми добродетності (добродетність - знання, зло - незнання); визначають своє ставлення до смерті. Що стосується останньої проблеми, то стоїки виходять з установки «Життя - не благо, смерть - не зло», тобто життя має бути добродетним, інакше воно позбавлене сенсу, і перевага надається смерті: «Краще гідно померти, чим негідно жити» (Сенека).

Таке (у найзагальніших рисах, звичайно) світоглядне кредо стоїків, які намагалися допомогти людині в найскладніших обставинах соціального хаосу і етичної деградації зберегти свою моральну гідність; прийняти світ таким, яким він є, якщо немає надії на його зміну; протиставити мінливій долі свою внутрішню етичну цілісність. Можливо, і сьогодні стоїчна етика здатна стати «дороговказною зіркою» для людини, яка потрапила в трагічну життєву ситуацію. Проте зміст стоїчного ідеалу показує нам, що суб'єктивізм як основа етичної рефлексії вичерпав себе. Починався пошук об'єктивних підстав моралі, який на тривалий час виявився пов'язаним з християнською релігією.

3. Гуманістичні ідеї Ренесансу та питання гармонії і божественної пропорції.

Розвиток ідеалів і принципів естетики нового типу розпочинався з руху, який отримав назву гуманізм. Гуманістами в епоху Відродження називали особистостей, котрі присвячували життя вивченню та поширенню нової системи знання, в центрі якого поставали проблеми людини та її життєвого призначення. Гуманісти утверджували цінності земного життя та покликання людини здійснитися в ньому, вступаючи в опозицію до церковно-релігійних поглядів на сенс життя, що бачився за межами реальності, у потойбічному світі.

Основоположником культури Відродження і найвидатнішим представником естетики Проторенесансу, що започаткував естетичний ідеал епохи і прокладав шляхи становленню ренесансного гуманізму, був Данте Аліг'єрі (1265—1321). Естетичні ідеї нового світобачення викладені ним у художніх творах ("Нове життя", "Божественна комедія"), наукових трактатах, присвячених питанням мовознавства ("Бенкет", "Про народну мову"). Творчість Данте має виражений інтелектуальний характер, вирізняється розвинутою символікою образів, вишуканістю поетичних форм і філософською глибиною осмислення духовного світу людини та вільного конструювання нової картини світу. Інтелектуалізм творчості Данте виростав на ґрунті культурного синтезу, що увібрав середньовічну традицію й античний ідеал стосунків людини зі світом. У Данте світ постає наслідком вільного творчого конструювання, духовною реальністю завдяки активному чуттєво-емоційному та пізнавальному відношенню особистості. Світ для неї безконечно урізноманітнюється, набуває повноти життєвих виявів як просторово-часове буття, тобто постає власне естетичною реальністю.

Естетична парадигма розуміння світу та його відображення в мистецтві — своєрідний прообраз для становлення нового пантеїстичного світобачення, що прокладає шляхи для наукового природознавства (воно зароджується саме в цю епоху).

Не менш важливим відкриттям Відродження є розуміння людини як духовного космосу. Він утворений з допомогою єдності емоційних станів і рефлексії над собою та світом у його теперішньому, минулому і майбутньому, його вертикальній і горизонтальній структурованості — феномен, якого не знала середньовічна о дно ви мірна (вертикально спрямована) культура. "Божественна комедія" — "апофеоз пізнання", оскільки "цей твір — одна з перших пам'яток людської культури, що продемонструвала невіддільність думки від почуття в сенсі чуттєвого сприймання і від почуття в сенсі емоції" [12, с. 167]. Важливим естетичним феноменом у поетичній і прозовій творчості Данте постає зображення внутрішнього стану поета, який відкривається єдністю ліричної глибини почуттів і водночас рефлексією над почуттями. У збірці поезій, поєднаних із прозовим текстом під назвою "Vita nova" ("Нове життя"), вперше висунута ідея цінності народної мови як такої — саме нею випадає освідчуватися в коханні, говорити про нього. Тобто, утверджується цінність народної італійської мови (вольгаре) як най-адекватнішого засобу передання почуттів особи. Ця ж тема розгортається в морально-філософському творі "Бенкет", де поєднані філософські, богословські, морально-етичні й естетичні проблеми, що засвідчують новий погляд на цінності життя. Скажімо, гідність людини пов'язується не з її майновими статками й аристократичним походженням, а з мудрістю та духовною досконалістю. Саме вони утверджуються як ознаки шляхетності. Не менш важлива думка про цінність пізнання та допитливість людського розуму. Знаменно, що розвиток культури Відродження розпочинається саме в сфері естетично-художнього досвіду.

Концентрованим утіленням ідеї цінності народної мови для творення духовної спільності італійського народу та поширення знань є трактат "Про народну мову" (в двох книгах). Це перша в Європі праця з питань мовознавства, що започатковує становлення італійської літературної мови. Цікавими у трактаті в аспекті естетичної проблематики є роздуми про мову як суто людський спосіб спілкування, метою якого є потреба "передати іншим думку нашого розуму". Філософ обґрунтовує ідеї герменевтики: розуміння мови як способу передання думок і засобу порозуміння між людьми. "Отже, для передання одне одному своїх думок роду людському потрібно було мати деякий розумний і відчутний знак, оскільки тому, що потрібно було позичати з розуму і розуму ж передавати, належало самому бути розсудковим. Але оскільки ніщо не може бути передане з одного розуму в інший, окрім як чуттєвим способом, то цей знак має бути і чуттєвим; якби він був лише розсудковим, він не міг би передаватися; якби він був лише чуттєвим, він не міг би запозичувати з розуму і розуму ж передаватися" [8, с. 477]. Статусу національної мови розмовній італійській надав найбільший твір великого поета й один з найвизначніших творів світового мистецтва — поема

"Божественна комедія" (1313—1321), написана флорентійським діалектом.

Звернемо увагу на особливе значення мовного питання, що започатковане Данте як теоретична проблема і реалізоване як культурний доробок у мові його творів. У XIV ст. (доба ренесансного гуманізму) вона належить до центральних проблем естетики. Незважаючи на пошану до класичних мов, потреба у нових зумовлена необхідністю осмислення посталої реальності, що відкривалася особі. Звертаючись до реального світу, вона побачила його світом власних почуттів і думок, які потребували адекватного виразу. Нове бачення вимагало нових мовних засобів висловлення думки та почуття. Так складалася нова художня культура, оперта на національні мови, а також творилися мови науки та мистецтв, що давали змогу відобразити новий образ світу, його ідеальні художні й наукові моделі найадекватнішими мовними засобами.

Творчі інтуїції стосовно мовної проблематики простежуємо також у Бокаччо, який у праці "Життя Данте" відкриває новий духовний космос — світ людських почуттів і стосунків, що вкладаються в поетичну творчість і потребують нової поетичної мови. Порівнюючи мову Святого Письма та поетичну мову (за тих часів не зовсім безпечне заняття), Бокаччо зауважує: особливості однієї та іншої мов зумовлені предметом і характером зображеного в них. Подібно до Святого Письма, названого теологією, "поети в своїх творах, названих нами поезією... показують причини різних подій і наслідки добрих та поганих справ, заохочують одне і застерігають від іншого, щоби, сповнившись благими почуттями, ми досягли тієї мети, в якій згадані поети хоча ще й не осягнули істинного Бога, тим не менше бачили кінцеве наше спасіння" [3, с. 553].

Ми зазначали, що Данте був провісником нової епохи. Його твір "Божественна комедія" завершив добу Передренесансу. Основоположником європейського гуманізму і першим видатним гуманістом, який започаткував епоху раннього Відродження, був поет, мислитель, автор трактатів з питань моралі, політики літератури, художньої критики Франческо Петрарка (1304—1374). Петрарка утверджує глибокий і сталий інтерес до античності, сприяючи активному відродженню духу "світлої античності" з властивою їй єдністю ідеї й образу в філософії та мистецтві, причому він розглядає ідеї Платона й Арістотеля, започатковуючи традицію їх нового прочитання на основі звертання до оригіналів. Саме інтерес до античності, прагнення відродити її ідеали стали своєрідним поштовхом для назви всієї епохи.

До філософських і полемічних творів Петрарки належать трактати "Про презирство до світу", "Про усамітнене життя", "Про дозвілля монахів", "Про засоби проти всякої фортуни". Усі вони об'єднані спільним мотивом — новим розумінням цінностей життя. На відміну від монашого аскетизму, утверджується прагнення до слави та чуттєвого кохання, милування красою природи як джерела творчої наснаги.

Для розвитку естетичної теорії, зокрема осмислення місця та ролі художньої творчості в системі духовних цінностей, важливе значення мала полеміка Петрарки з Колюччо Салютаті. Вона дала вагомий підстави

виокремлення мистецтва від ремесла та виділення художньої творчості в сферу духовного досвіду. Петрарка в трактаті "Інвектива про деякого медика" виступає проти думки про вищість медицини порівняно з мистецтвом поезії: "Святотатство нечуване: пані — підпорядкувати служниці, вільне мистецтво — механічному". В праці "Книга про справи повсякденні", написаній у формі листів до Фоми Мессінського, містяться роздуми про призначення людини, необхідність реалізувати природою закладені здібності, важливість відповідності слова та думки, "адже і слово — перше дзеркало духу і дух — не останній поводитир слова", — цитує Петрарка латинський вислів. Їх взаємозв'язок гуманіст пояснює в такий спосіб: "Де потурбувались про дух, слово не залишиться занедбаним, і, навпаки, слову не надає гідності, якщо не зберігає свою велич дух" [1, с. 17]. Тобто, письменник порушує актуальну проблему єдності ідеї й образу в художній творчості.

Ідеал людини нової епохи обґрунтовано у трактаті Петрарки "Про засоби проти щасливої і нещасливої долі", де в діалозі між почуттями та розсудком утверджуються цінності доброчесності, наполегливості в здобутті моральних і духовних чеснот, незалежно від походження, родовитості, майнових статків та ін. "На те, як складається людська доля, не має значного впливу високе походження. Звідки б не походила людина — або доля може накласти руку, або доброчесність" [1, с. 36]. Тут простежується спорідненість із думками Данте, що утверджував доброчесність як результат власних заслуг особи. У цьому ж трактаті подано діалог між розсудком і почуттями стосовно мистецтва та насолоди його красою. Перемагають почуття, оскільки перебувають у стані захоплення виразною красою.

Утвердження мистецтва, зокрема поезії як сфери вияву свободи творчого духу, характерне для трактату Бокаччо "Генеалогія язичницьких богів". Цікаві ідеї естетики містяться в численних трактатах про виховання, створених педагогами-гуманістами П. Верджеріо, М. Веджіо, Дж. Манетті, Л. Бруні та ін. У них порушуються питання ролі мистецтва у вихованні особистості, впливу мистецтв на особу, що безпосередньо звернені до почуттів (музика, література, ораторське мистецтво).

Філософський гуманізм (середина XIV — середина XV ст.), або як його ще називають "громадянський гуманізм" (з огляду соціальної спрямованості), акцентує на морально-етичній проблематиці в зв'язку з питаннями земного покликання людини, а також звертається до естетичних проблем, пов'язаних з розвитком чуттєвої культури особи. Це творчість відомих гуманістів і політичних діячів: К. Салютаті, Л. Бруні, Дж. Манетті, М. Пальмієрі, П. Помпонацці, а також К. Ландіно та Дж. Незі. Флоренція стала батьківщиною громадянського гуманізму. Моральна проблематика у працях представників громадянського гуманізму поєднується з естетичними аспектами розуміння цінності людської особистості. Так, К. Салютаті в листі до Б. д'Ареццо, використовуючи широкі джерела античності й твори ранніх гуманістів, утверджує думку про благородство як духовну якість людини, а не як соціальний привілей: "Плебеї і раби можуть бути благородними і

доброчесними не менше, ніж патриції та державці" [20, с. 42].

У творі Л. Вруні (1369—1444) "Вступ до науки про мораль" розглядається ідея активності особистості, спрямована на самопізнання, самоудосковалення та моральне самоздійснення, де виявляються такі найпрекрасніші доброчесності, як велич і великодушність. Вони засвідчують себе у справах на загальне благо, "наприклад, якщо хтось заради корисності для інших зведе театр чи влаштує великі ігри". Такі дії для загального блага Вруні називає величними, а носіїв доброчесності характеризує як людей, котрим властива "піднесеність душі" та "краса цілі" [20, с. 59].

Особливе значення в утвердженні ідей філософського гуманізму мала праця Дж. Манетті (1396—1459) "Про гідність і вищість людини". Філософ розглядає важливе життєве призначення людини та її гідність. Трактат ґрунтується на утвердженні естетичних начал людського образу й естетичних засад життєвості людини. Філософ стверджує: людина навіть зовні різниться від усіх інших видів життя, адже їй властива доцільність будови тіла, краса постави, пружність ходи. Задовго до Й. Гердера, що поетизує людину як найдосконаліший витвір природи, Манетті пише: "...Тіло людини багато в чому перевершує всі інші тіла і різниться від них. Фігура... така пряма і струнка, що в той час як усі інші одушевлені істоти схилені й нахилені до землі, людина здається єдиним паном, царем і повелителем над усіма ними, пануючим і царюючим у Всесвіті цілком справедливо" [1, с. 61]. На думку Манетті, за природою людина "народжена і призначена до пізнання". У цьому особливому призначенні їй слугують "головно благородні та прекрасні властивості зору і слуху, почуттів, так би мовити розумних і тонких". Звернемо увагу: саме Манетті наголошує на думці про взаємозв'язок розуму, почуттів та органів сприймання, що утворюють гармонійну єдність осмислення й переживання як сутнісні характеристики естетичного почуття. Філософ пише про розум: "...Наскільки велика і блискуча його сила, засвідчують великі й чудові діяння людини та знаряддя, чудесним способом винайдені й освоєні" [1, с. 64]. Трактат критикує релігійно-теологічні ідеї гріховності людини та розуміння її призначення — спокутувати гріхи. Натомість утверджується, що людина призначена для радості та творчого самоздійснення. У трактаті Манетті ми вперше простежуємо аналіз мистецтва як особливого виду духовного досвіду, що утверджує самоцінність творчих умінь людини, закріплюючи їх у грандіозних єгипетських пірамідах, скульптурах Праксителя, Фідія та Поліклета, у фресках Джотто, в куполі, який звів Брунеллескі на Флорентійському соборі, зрештою, у "високих і благородних пам'ятках вільних мистецтв" (твори Гомера, Гесіода, Еврипіда та ін.). Аналіз художніх здобутків людства, на котрих акцентує Манетті, важливий для теорії естетики ще й тим, що живопис, скульптуру, архітектуру філософ розглядає як "вільні мистецтва". Таке бачення — важливий здобуток естетичної теорії Відродження, порівняно з попередніми епохами. Згадаймо, що в добу античності до музичних ("вільні мистецтва") належали лише музика і поезія. Манетті називає поезію "вищим і благороднішим серед свобідних мистецтв", не відмовляючи іншим з названих у статусі "свобідних

мистецтв". Звернемо увагу ще на одну важливу особливість розуміння людських чеснот, які оспівує Манетті. Філософ розглядає "свобідну владу волі людини", що допомагає уникати зла та спрямовуватись на добро. Філософ співає гімн людському розуму, який "настільки великий і чудовий, що завдяки визначній і винятковій гостроті людської думки... усе було винайдено, виготовлено і доведено до досконалості нами. Адже є нашим, тобто людським, оскільки зроблено людьми, те, що навколо нас..." [1, с. 71]. Він дотримується релігійно-теологічної ідеї стосовно початкового творення світу, однак усе, що відбувається після цього, філософ вважає здобутком людського розуму, почуттів і творчих умінь. Новим є також погляд на природний світ, який бачиться спогляданню красивим. Красу світу Манетті розглядає наслідком здатності людини пізнавати явища природного світу, вирізняти природні форми, види життя, багатство та різноманітність ландшафтів і под. Тобто, краса постає єдністю природних форм і розумності людини, здатної вирізняти ці форми й досягти їх досконалості. Такий погляд заклав фундамент поняттю естетичного відношення.

Проблеми естетики розглядає представник італійського гуманізму Лоренцо Балла (1407—1457) у працях "Про насолоду", "Про красу латинської мови", "Діалектичні диспути" та ін. У знаменитому трактаті "Про насолоду", написаному в формі діалогу між стоїком, епікурейцем і християнином, автор, на противагу християнській традиції, реабілітує тілесну красу людини, розглядаючи її як великий дарунок природи, й утверджує цінність чуттєвого сприймання світу та насолоди повнотою буття. До благ тіла він відносить здоров'я, красу, силу. З посиланням на античний ідеал — героїв Гомера та Вергілія — краса і сила розкриті в поєднанні з мужністю, що надає образам піднесеності. Естетичні виміри жіночої краси філософ пов'язує з граціозністю постави, красою та благородством обличчя і досконалістю інших частин тіла. Загальний пафос трактату — заклик бачити красу, милуватися та насолоджуватися її видом. У трактаті звертається увага на цінність творів мистецтва як предмета насолоди для почуттів. Милування вбачається зрозумілим, якщо взяти до уваги красу створеного руками людей, як, наприклад, статуї, картини, прекрасні мистецтва, театральні видовища [8, с. 491]. Розглядаючи насолоду слуху, філософ особливо виділяє як її джерела — слово (мову) та музику. Проаналізовано також естетичні аспекти відчуттів смаку та нюху. Трактат має виражене пантеїстичне забарвлення, що засвідчує, зокрема, така думка: "Нічого не знайдеш ти створеного... без високого смислу, краси і користі" [8, с. 486]. На цій думці також важливо зосередити увагу, оскільки вона є новим словом у плані розуміння сенсу творчості: постає єдністю розумного, красивого і доцільного.

Проблеми цінності мови та красномовства як виду мистецтва розроблені в трактаті Л. Валли "Елеганції". Мову, зокрема латинську, він бачить одним з чинників духовності народу, адже вона справила свій вплив на розвиток усіх наук і мистецтв. "...Кому не відомо, що всі науки і заняття квітнуть, якщо квітне мова, і приходять до занепаду разом з нею?" [20, с. 123]. Проблеми красномовства, риторики та відродження її класичних

традицій складають основний зміст цього трактату.

Для доби Відродження характерною стає тенденція розвитку естетичної теорії митцями-практиками, які осмислюють власні творчі здобутки та закономірності художньо-естетичної діяльності. Перший твір, що містив певні теоретичні знання в галузі живописного мистецтва, — "Книга про мистецтво", або "Трактат про живопис" художника Ченніно Ченніні (нар. бл. 1370). Окрім практичних рекомендацій про живописне ремесло, книга подає поняття: "малюнок", "колорит", "рельєф", які згодом набули першорядного значення у творчості Л.-Б. Альберті, Леонардо да Вінчі та інших митців Високого Відродження. Теоретиком нового італійського мистецтва був Леон Батіста Альберті (1404—1472) — визначний письменник, філософ, математик, художник, скульптор, архітектор, теоретик архітектури і живопису. Уславили ім'я Л.-Б. Альберті його трактати "Десять книг про зодчество", "Три книги про живопис" і невеликий трактат "Про статую", який містив систему математичних пропорцій людського тіла. У трактатах викладена теорія живопису, що постає фундаментом художньої практики Відродження, проторюючи їй нові шляхи. Написані вони двома мовами: класичною латиною — для вчених і гуманістів; італійською — для художників-практиків, зокрема видатних представників раннього Відродження (Брунеллескі, Донателло, Гіберті, Лукка де ла Роббіа).

Л.-Б. Альберті створює одне з перших ренесансних учень про прекрасне. У трактаті "Десять книг про зодчество" йдеться про сутність краси в архітектурі як єдність трьох складників — числа, обмеження і розміщення. Началом, що об'єднує всі названі складники, є гармонія. Автор розглядає її джерелом усякої краси. Поняття "краса" визначається так: "Краса — це строга спів-мірна гармонія всіх частин, об'єднаних тим, до чого вони належать, — така, що ні додати, ні відняти, ні змінити нічого не можна, не зробивши на гірше" [8, с. 520]. Автор привносить у поняття краси і суб'єктивний момент, пов'язуючи його, однак, не з прекрасним як законом внутрішньої життєвості предмета, а з прикрашуванням, тобто певною зовнішньою, суб'єктивною красою. "...Прикрашування — це ніби деяке вторинне світло краси, або, так би мовити, її доповнення" [8, с. 520].

Трактат "Три книги про живопис" є новим словом в історії світового мистецтва, оскільки містить наукову теорію взаємодії світла та кольору, світла й тіні, котрі утворюють об'ємність (ілюзію об'ємності) на площині полотна чи стіни; теорію перспективи, що дає ілюзію глибинності зображення на площині, і под. Мистецтво, завдяки теоретичним дослідженням Л.-В. Альберті, виходить за межі середньовічної канонічності зображень, переносячи на площину все багатство форм і відносин реального світу: фігури, пейзажі, міфологічні та релігійні сцени. Він утверджує цінність і вищість мистецтва живопису з-поміж інших мистецтв, оскільки "живопис містить у собі певну божественну силу; він не лише... примушує відсутніх здаватися присутніми, але більше того: він змушує мертвих здаватися живими після плину багатьох віків, тому ми пізнаємо їх, відчуваємо великий подив перед художником і велику насолоду" [15, с. 33].

Нове бачення образу краси пов'язане з ідеалом, на який воно зорієнтоване. Л.-Б. Альберті наголошує, що живопис у властивих йому особливостях постає з природи. Як естетична реальність він містить три складники: "малюнок, композицію й освітлення". Поряд з аналізом особливостей художньої техніки моделювання образів, видатний теоретик зосереджує увагу на естетичних особливостях творення образу в живопису, наголошуючи, що твори мають передусім давати естетичну насолоду, а вона зумовлена "багатством і розмаїттям зображення". "Історія буде хвилювати душу тоді, коли зображені в ній люди всіляко будуть виявляти рухи власної душі" [15, с. 41]. Складниками живописної краси він вважає: силует, композицію і світло, що забезпечують цілісність твору як прекрасного [15, с. 52—53]. Щодо предмета, то метою його художнього зображення є не подібність як така, а турбота про те, щоб надати красу, оскільки в живопису витонченість не лише приємна — вона необхідна. Поряд з поняттями "гармонія", "краса" Альберті, посилаючись на досвід античної естетики, використовує поняття "гідність", "витонченість", "корисність" (як єдність в архітектурі корисного та красивого), "привабливість" і под.

Серед теоретиків живопису раннього Відродження вирізняється доробок П'єтро де ла Франческа, автора трактату "Про живописну перспективу". Вчення про перспективу стало не лише теоретичним керівництвом для художників, а й започаткувало нову науку — нарисну геометрію.

4. Естетика Нового Часу. Німецька класична естетика XIX ст.

4.1 Естетика Нового Часу.

Культура Нового часу (XVII—XIX ст.) і, відповідно, новоєвропейська етична думка формуються за умов розвитку буржуазного засобу виробництва і раціоналістичного типу свідомості.

Етичні системи Західної Європи XVII ст., епохи зародження раціоналізму, характеризуються складною і суперечливою взаємодією християнського вчення про розумність створеного Богом світу і думкою гуманістичною, яка життєстверджує домінанти свідомості, перейняті вірою у можливість розумної перебудови світу та його удосконалення; розумово-прагматичним характером самої раціональності з орієнтацією на підприємницький успіх, ділову ініціативу і «здоровий глузд».

Мислителями того часу, Томасом Гоббсом (1588—1682 рр.), Джоном Локком (1632—1704 рр.), Бенедиктом Спінозою (1632—1677 рр.) та іншими, створювалася одна з найзначніших побудов суспільної думки Нового часу — теорія природного права, відповідно до якої право зумовлюється силою, що визначає суверенітет як особистості, так і держави. Стан держави у світовому співтоваристві подібний до стану громадянина у самій державі: і там, і тут діє не висока мораль, не воля Бога, а тверезий і холодний егоїстичний

розрахунок. Як окремі індивіди, так і народи у своїх взаємовідносинах повинні покладатися лише на здорове, природне почуття самозбереження.

У філософсько-етичній рефлексії XVIII ст., що успадковує та змінює одночасно ідеї морального розвитку XVII ст., однією з центральних стала тема осмислення людської природи, її сталості та мінливості, залежності й незалежності від зовнішніх умов або середовища. Серцевиною даної проблематики є теорія виховання, що розроблялася філософами-просвітителями Жан-Жаком Руссо, Дені Дідро, Клодом Адріаном Гельвецієм та іншими.

Ж.-Ж. Руссо (1712—1778 рр.) у своїх головних творах «Нова Елоїза», «Еміль, або про виховання», «Сповідь», а також «Мрії аматора самотніх прогулянок», «Міркування про походження і підставу нерівності серед людей», «Про суспільний договір людини, дані йому природою основи здоров'я і моральності» ставить питання про емоційну спільність індивідів, про можливість здолання морального відчуження між людьми. Так, у романі-трактаті «Еміль, або про виховання» Руссо стверджував, що, розвиваючи у дитині почуття м'якості, співчуття, людяності, вихователь повинен за допомогою необхідної корекції природних якостей (співчуття і жалості) викорінювати у ній риси жорстокості й деспотизму. Останні, на думку філософа, є породженням цивілізації. Руссо робить акцент на людській совісті, тому що це — стрижень особистості, прояв її почуття, а не судження, тому що людина — істота емоційна. Моральне зло у суспільстві, вважав Ж.-Ж. Руссо, породжується соціальною нерівністю, приватною власністю. А тому основою позитивного перетворення моральності мають бути соціально-класові зміни та волевиявлення народу.

Дені Дідро (1713—1784 рр.), відомий своєю «Енциклопедією» і філософськими романами («Жак-фаталіст і його хазяїн» тощо), вважав вихідним джерелом виховання людини почуття, але при цьому визнавав і роль розуму (мислення), підкреслюючи їх взаємозв'язок. Мислення впадає у спекуляцію, якщо відривається від фактів. І просте накопичення фактів, які ми пізнаємо чуттєво, не матиме користі без їх раціональної обробки. Такі погляди свідчать про суто матеріалістичну позицію Дідро, який акцентував увагу на людині як носієві наукового знання.

Клод Адріан Гельвецій (1715—1771 рр.) у своїй праці «Про розум» розглядає принцип почуття в антропологічному ракурсі, тобто дивиться на почуття як на джерело і двигун усього в світі моральному. Він проголошує домінанту безпосередніх життєвих задоволень, радощів, краси, любовної пристрасі. При єдиному розумінні процесу виховання як сили, що спроможна формувати людську індивідуальність, і визнанні прогресу внутрішньою лінією розвитку людини й людства, просвітители вказували різноманітні шляхи виховання. Одні, як Руссо, підтверджували, що створеною є природа, а морально створеною — людина, яка існує за законами природи. Вони проголошували створеною первісну людину, оскільки саме вона була ближче за всіх до природи. Інші, подібно Дідро і Гельвецію, бачили процес виховання у рамках цивілізації, тому що саме вона ґрунтується на

розумі, який спрямовує стосовно до трансцендентного розуміння процес виховання: до цього його критерієм була ідея Бога, тепер стала ідея природи або цивілізації.

Наприкінці XVIII ст. найвизначнішою фігурою у розвитку європейської етичної думки став Імануїл Кант (1724— 1804 рр.), який стверджував, що етика нічого не запозичує з інших наук про людину, а моральні принципи існували набагато раніше емпіричного знання про навколишній світ. У свою чергу, емпіричні знання закладені в людському розумі апріорі (від лат. «apriori» — «з попереднього»), тобто як переддосвідне знання. Етика Канта системно розроблена у таких творах, як «Критика практичного розуму», «Метафізика вдач», а також у складених за записами лекціях з етики.

На думку Канта, у моральних законах задається абсолютна межа людини, та першооснова, остання риса, яку не можна переступити, не втративши людської гідності. Оскільки людина є істотою слабкою, недосконалою, для неї моральний закон може мати силу тільки як повеління, імператив. Імператив — це формула відношення об'єктивного (морального) закону до недосконалої волі людини.

Категоричний імператив Канта: роби тільки відповідно до такої максими, керуючись якою ти в той самий час можеш побажати, щоб вона стала загальним законом, — це є вимогою до людської волі керуватися моральним законом, привести свої максими у відповідність до нього. Категоричний імператив зобов'язує кожну людину ставитися до людства у своїй особі і в особі будь-якого іншого так само, як до мети, і ніколи — тільки як до засобу. Щоб не бути рабом свого природного егоїзму, людина змушена удаватися до вольового само-примушення. Обов'язок для Канта — чистота морального мотиву і твердість моральних переконань. Через обов'язок за-тверджується і загальність морального закону, і внутрішня гідність особистості. Індивідуальна воля може трансформуватися у загальну, а чеснота — з'єднатися зі щастям у тому випадку, якщо особистість у самій собі знайде ту тверду моральну опору, яку раніше вона шукала зовні — у природі, у вірі в Бога, у суспільному середовищі.

Аналіз етичних вчень Нового та Новітнього часу свідчить, що вони розвивалися залежно від етапів еволюції суспільства. XX ст. — час бурхливих соціальних та культурних подій, час стрімкого розвитку науки і техніки, якісних змін у виробництві, глобальних проблем. Загальна криза культури і прагнення гармонізувати й удосконалити світ та душу індивідів віддзеркалилися й в етичних шуканнях.

4.2 Німецька класична естетика XIX ст.

Становлення естетики як самостійної філософської науки відбувалося в другій половині XVIII — першій третині XIX ст. у Німеччині в межах класичної німецької філософії. Однак цей процес був підготовлений усім попереднім становленням естетико-мистецтвознавчих ідей, що вважали

людську особистість метою мистецтва й об'єктивно утверджували її творчу здатність до свobodного формування досконалих образів. Особливе значення в становленні естетики як особливої галузі наукового знання мали здобутки англійської естетики XVIII ст., що досліджувала суб'єктивні здатності особи до чуттєвого сприймання та переживання явищ світу, закономірності творчої здатності до формування за законами краси (Шефтсбері, Хоум, Хатчесон, Юм, Берк); естетики французького Просвітництва, яка збагатила естетичну проблематику науковою теорією естетичного смаку, а також теорією художньо прекрасного та художньої творчості (Баттьо, Монтеस्क'є, Дідро, Вольтер).

Особливе значення мала естетика німецького Просвітництва. Вона розробляла об'єктивні підстави прекрасного, теорію естетичного смаку, художньої творчості, естетичного виховання і, зрештою, дала назву самій науці про чуттєву культуру — "естетика" (Баумгартен, Мейер, Лессінг, Вінкельман). О. Баумгартен обґрунтував чуттєве пізнання як специфічну сферу духовної діяльності, визначивши філософську науку, що досліджує теорію чуттєвого пізнання, як "естетику". Естетика в теорії О. Баумгартена постає філософією прекрасного. Не менш важливе значення мав виражений інтерес філософії до проблем прекрасного, мистецтва, теорії художньої творчості, особливо відчутний саме від XVIII ст. — часу, коли антропологічну проблематику починають розглядати разом з натурфілософською. Вона вписується в загальне коло актуальних проблем пошуку об'єктивних підстав здатності людини до пізнання істини та творчості за законами краси. Естетика посіла належне місце в системі філософського знання, що утворило тріаду "логіка — етика — естетика".

У класичній німецькій філософії естетика визначилася як необхідна складова, що завершувала собою систему, постаючи необхідним поєднальним ланцюгом між необхідністю і свободою, світом природи та світом свободи. Ці питання посіли чільне місце у філософії І. Канта, Ф. Шіллера, Й. Фіхте, Ф. Шеллінга, Г. Гегеля, а також у творчості представників німецького філософського романтизму (брати Шлегелі, Новаліс, Шляєрмахер). Загалом у німецькій філософії виділяють дві провідні тенденції в дослідженні естетичної проблематики. Одна — зорієнтована на матеріал художньої практики, з опорою на який здійснюється розроблення питань естетики (Гете, Шиллер, частково — німецькі романтики). Інша — виводить ідеї естетики зі загально філософських проблем з опорою на художню практику (Кант, Фіхте, Шеллінг, Гегель).

Особливе значення в становленні естетики як самостійної науки мав метод ідеалістичної діалектики та теорія об'єктивного ідеалізму. На їхній основі німецька класична філософія розробила цілісну систему буття світу, сутнісну єдність матеріального й ідеального начал, передумовою яких є всезагальне творче начало — дух. Творчість постає все проникною основою буття світу. Вищим її уособленням вважається людина та її свobodна творчість у вигляді художньої творчості. У творчості дух, абсолют здійснює себе адекватніше через світ геніальної особистості-митця, що у свobodній

діяльності створює художньо прекрасне. Естетична теорія утверджує художню творчість як сферу справжньої свободи, а геніального митця — як ідеал людської особистості. На цій основі вдається утримувати ідеал цілісності культури та утверджувати творчість як істину людського буття й умову справжньої свободи. З позицій естетично-художнього ідеалу людської особистості, що класичне мистецтво зберігало та плекало упродовж історії як закономірність саморозвитку духу в суб'єкті, класична німецька естетика та філософський романтизм критикували стосунки вільної конкуренції, розкривши їх обмеженість і нівелюючий вплив на особистість. Саме німецька класична естетика є найвищим здобутком у сфері естетичної теорії.

5. Головні тенденції розвитку естетичної думки у ХХ ст.

У перші десятиліття естетичні проблеми в основному розвиваються в межах риторики і поезики, літературознавства і фольклористики. Естетичні ідеї в ХІХ ст. розглядалися представниками класицизму, а потім і романтизму. В центрі їх уваги знаходилися такі проблеми як природа витонченого, походження і суть мистецтва, естетичний смак та ідеал, виховне значення мистецтва, і нарешті предмет естетики.

В цілому для класицизму характерні раціоналізм, нормативність творчості. Праці І. Ріжського і його учнів представляють систематизацію основних принципів і положень класичної естетики. І. Ріжський (1759-1811 рр.) трактує естетику як науку, що встановлює правила на основі вивчення "законів досконалості речей". Критерієм прекрасного проголошується досконалість речі, коли предмети і явища "будуть зображені з якнайтоншою вірністю".

Але це не просто мимесис (наслідування, відтворення). Художник завдяки смаку і творчій фантазії, вибираючи з наочної реальності найбільш яскраве, характерне, створює свій збірний образ, що найбільш відповідає його меті. Прагнучи до досконалості він творить свою природу і своє людство. Естетика Різького направлена на виховання та вдосконалення смаку й розповсюджується на всі сфери людської діяльності.

Першим, хто виділив естетику в самостійну філософську науку був професор Харківського університету І. Кронберг (1788-1838 рр.). Він трактує естетику як філософську науку, що пояснює "всі явища витонченого у всьому світі". Естетика не відноситься тільки до області мистецтва. Виявлення прекрасного ми можемо бачити в природі, в суспільстві, в людині. В своїх роботах Кронберг піддавав критиці класичну теорію "витонченого наслідування витонченій природі".

Ідеї романтизму, висловлені Кронбергом, знайшли своє віддзеркалення в літературній, образотворчій та музичній творчості ХІХ ст. Естетика виступала як філософія культури і мови, що обґрунтовує права, шляхи і можливості розвитку національної культури.

Для розуміння особливостей розвитку української культури ХІХ ст.

суттєве значення має знання характеру політики й економіки того часу. А вони, як відомо, характеризувалися складними соціально-економічними відносинами і політичними процесами, які пов'язувались із розпадом кріпосницької системи, розвитком капіталістичних відносин, із боротьбою народних мас проти кріпацтва. Вітчизняна війна 1812 р., посилення гноблення царизму, діяльність декабристських організацій сприяли впливу на розвиток соціальної і національної самосвідомості українського народу, пробудили інтерес суспільства до свого історичного минулого, усної народної творчості, етнографії, мови.

За цих умов українська бездержавна культура продемонструвала свої високі можливості у відбитті найскладніших соціально-економічних процесів в суспільстві, показі величі українського народу, його боротьби за соціальне та національне визволення, в зображенні переживань і почуттів людини, її психології тощо.

У зв'язку з цим значний інтерес викликають погляди таких діячів мистецтва як І. Котляревський, Т. Шевченка, С. Гулак-Артемівський.

І. Котляревський (1769-1838 рр.) в поемі "Енеїда" утверджує, передовсім, особливі можливості української мови та, на відміну від вимог класичної естетики, спирається на народну традицію. Гулак-Артемівський виступав як письменник та теоретик поезії. Він написав низку статей на літературно-естетичні теми. В своїх роботах пов'язує естетику з історичним розвитком мистецтва. Пріоритетним видом мистецтва він визнає поезію, як найбільш сильну за естетичним впливом. У романтичних баладах ставить перед собою мету довести здатність української мови бути повноправним, самостійним, найповніше і вірно передавати широту та глибину людських відчуттів.

У Т. Шевченка (1814-1861 рр.), як відомо немає спеціальних праць з естетики, але його висловлювання природньо складаються в струнку систему естетичних уявлень. В його розумінні мистецтво - це творче відтворення природи, завдяки якій художник осягає її цінність для людини, порівнюючи її з ідеалом прекрасного. Він розумів силу і значення арсеналу засобів відтворення, що знаходиться у розпорядженні художника, естетичної дії твору. Причина такої сильної дії - в специфіці художньої інтерпретації дійсності, пропущеної крізь призму ідейно-естетичного бачення світу. Джерело краси Шевченка шукає не в прояві божественного, а в природі і в людині. Душа художника, багатство його індивідуальності, неповторна своєрідність його бачення світу, обумовлюють дійсну красу твору.

Проблема прекрасного - головна проблема в естетичних інтересах і роздумах Шевченка. В її основі - людина, людська краса. Вона, на думку поета, є найбільш піднесеним та прекрасним в природі. І що особливо примітно - це краса щасливої людини, в якій виражені "повнота, задоволення, при вільність життя". Шевченко писав: "Багато, незліченно багато прекрасного в божественній, безсмертній природі, але торжество і венець безсмертної краси - це осяяне щастям обличчя людини. Возвишеннеє і прекрасніше в природі я нічого не знаю". Прекрасне, за поглядами Шевченка

надає радість, насолоду і водночас сприяє моральному вдосконаленню. Тому людську красу він вбачав не лише у зовнішньому вигляді. Його розуміння краси людини вилилось у філософію сенсу людського життя. Тільки вільне та діяльне життя є справжнім, інакше - це існування. Діяннями утверджує себе людина у житті, і ці діяння - для людей, в ім'я їхнього щастя. Ще величнішим уявляється поетові подвиг в ім'я вітчизни, в ім'я народу. Таким чином у Шевченка ідеї людської особистості, а разом з цим ідеї людської краси, "істино-прекрасне та піднесено-духовне" виступають в єдності та гармонії.

Одним з найбільш поширених в естетичній думці Російської імперії кінця XIX століття став "психологізм", сутність якого полягала в тому, що експериментальна психологія оголошувалася "основою суті і єдиною наукою про дух. Решта всіх наук про дух розглядалася як спеціальні додатки психології". В рамках цього напряму сформувалися різні течії, ведучим з яких було власне психологічне. Виросло воно на основі учення професора Харківського університету О. Потебні: (школа Потебні - Овсяннико-Куликовського). Центральною категорією їх учення стала категорія творчості. Все створене людиною в області науки, релігії, мистецтва, пояснюється ними як результат суб'єктивної творчості через самопізнання. У пошуках індивідуальних законів, керівників творчості, представники "психології творчості" зводять духовну діяльність до її простих елементів, приводять до того, що суб'єкт творчості невідокремлюється від об'єкту творчості. Так, представники "психології творчості" приходять до схеми: через механізм мови проникнути в механізм творчості.

Проводив аналогію між діяльністю та розвитком мовлення, з одного боку, та розвитком художньої творчості, з іншої і сам О. Потебня (1835-1894 рр.). На основі єдності структури слова і художнього твору Потебня розкриває зв'язок форми і змісту в художньому творі.

Мова у всьому своєму об'ємі і кожне слово відповідають мистецтву не тільки за своєю природою, але і за способом свого з'єднання. Як слово має дві нероздільні і в теж час щодо самостійних форми: зовнішню, тобто звук і внутрішню, тобто найближче етимологічне значення слова; так і мистецтво складається з образу і значення. Наприклад, структура статуї Феміди як витвору мистецтва складається з мармурової статуї жінки з мечем і вагами (зовнішня форма), а змістом статуї буде ідея правосуддя. Зміст не є постійним атрибутом витвору мистецтва. На різних людей воно діятиме не однаково, мінятиме свою форму і силу.

Причину естетичного відчуття науковець закликав шукати у взаємодії суб'єкта і об'єкту пізнання. Чим більше образ спонукає читача до співтворчості, тим більше він поетичний. Потебня займався питаннями логіки і психології поетичного мислення, намагався обґрунтувати погляд на них як на різні способи формування і розвитку думки.

Таким чином, зіставляючи мову і слово з мистецтвом та художнім твором, Потебня зробив декілька важливих висновків, що склали основу його лінгво-естетичної концепції. По-перше, мова є аналогом і прообразом будь-якої творчої діяльності. По-друге, мистецтво по своїй структурі подібне до

слова, яке таїть в собі таємницю витвору мистецтва. По-третє, як і слово, мистецтво виникає не з образного виразу готової думки, а як засіб створення нової думки, притому такий, який не завжди доступний теоретичному мисленню.

В другій половині XIX ст. естетичні погляди продовжують розвиватись передусім в рамках літературного процесу (І. Франко, М. Коцюбинський, Леся Українка, О. Кобилянська, В. Винниченко). Українська культура ніколи не стояла осторонь світових тенденцій. Ірраціоналістичні напрямки західноєвропейської філософії знайшли палких прихильників серед діячів українського мистецтва. Найбільше відображення в творчості українських митців зайшли такі філософсько-естетичні напрямки як інтуїтивізм, ніцшеанство та психоаналіз. Деякі митці відпрацьовували свої концептуальні положення в опосередкованій формі (есе, листи, щоденники, автобіографії тощо), водночас І. Франко цілком свідомо працював як науковець.

І. Франко (1865-1916 рр.) залишив величезну художню і літературно-критичну спадщину. Він увів в науковий обіг термін "змисл". Дослідник зауважує: "Все, що ми знаємо, є продуктом наших змислів - тобто доходить із верхнього світу до наших мозгових центрів за посередництвом змислів. "Змисл" тут можна тлумачити і як естетичне почуття, і як художній образ, і як стимул творчості.

Франко наголошує на ідеях двох рівнів свідомості, які можна порівняти з інтелектом - вищий рівень та інстинкт (інтуїцію) - нижчий рівень. Лише той може бути художником, у якого розвинута інтуїція і він може досягнути духовну пам'ять свого часу.

Поряд з іншими питаннями естетичної науки висвітлюється природа естетичних категорій. До основних категорій естетики як науки Франко відносив прекрасне, піднесене, трагічне, комічне. В праці "Із секретів поетичної творчості" поєднує етичне та естетичне аспекти буття. Логіку переходу від естетичної сфери в етичну уможливорює відпрацювання категорії краси.

За глибоким переконанням Франка потрібно "зовсім виелементувати абстракцій не поняття краси з естетичної теорії і художньої практики". На його думку новітня естетика повинна вивчати та аналізувати механізм впливу мистецтва на людину, в ході якого виникають естетичні почуття, "чуття естетичного уподобання".

Важливо підкреслити, що Франка зацікавили не лише психофізичні процеси, які відіграють певну роль у формуванні почуття прекрасного, але й арсенал тих художніх, виражальних засобів, за допомогою яких викликаються "в нашій душі чуття естетичного уподобання".

Мистецтво виражає не лише красиве та позитивне, а й негативні сторони суспільного життя. Прекрасні твори мистецтва, в яких відбиті негативні сторони суспільного життя, формують розвинені естетичні смаки людини, її високий громадсько-естетичний ідеал. Його висновки, що критерії прекрасного художнього криються не в досконалій поетичній формі, а перш за все в ідейному змістові твору, вступають в протиріччя з іншими його

думками. В багатьох своїх критичних працях він писав про те, що в цілковитій гармонії змісту і форми, яка дає змогу найкраще висловити творчі задуми митця, криється секрет його успіху.

Франко не залишив літературно-критичних праць, присвячених іншим естетичним категоріям. Проте в його працях глибоко визначені суть та походження трагічного і комічного в суспільному житті та творах мистецтва.

На початку ХХ століття основні ідейно-естетичні суперечки про шляхи літератури, театру, живопису, музики, архітектури велися в рамках двох культурологічних напрямів: модернізму і реалізму.

Підхід до усвідомлення сутності й ролі естетичного виховання зумовлювався загальним розумінням природи та соціального призначення мистецтва, сформульовані в рамках естетики революційних демократів та естетики критичного реалізму В. Белінського, М. Добролюбова, М. Чернишевського. В їх творчості чітко прослідковується зв'язок естетичної та моральної проблематики. Найважливішою функцією мистецтва и літератури вони вважають пробудження людини й виховання в неї почуття гідності, волі до боротьби за власне майбутнє.

Деякі художні критики (наприклад М. Вороний) бачили можливість створення на Україні театру, відповідного духу часу, у відмові від побутового і створенні "модерного" театру. З'являються прихильники модерністських течій і в образотворчому мистецтві: В. Татлін (кубізм), К. Малевич (супрематизм), В. Кандинський (абстракціонізм). Великої популярності набуває символізм (Е. Михайлов, П. Холодний). Модерністські тенденції найбільш виявляються в творчості відомого українського письменника і суспільно-політичного діяча В. Винниченка. В 1907 р. у Львові було створено перше декадентське об'єднання "Молода муза", до складу якої увійшла невелика група літераторів. Вони проголосили відмову від реалізму і соціальної функції мистецтва, проголошуючи метою мистецтва втечу від дійсності. Реальному миру протиставляючи ілюзорний мир символіки. Відношення до прекрасного визначалося як світ суб'єктивних ідей творця, який не може бути пізнаний людиною, або зв'язувалося з формою витворів "чистого" мистецтва.

Ідеї ніцшеанства знайшли своє відображення в поглядах М. Євшана (псевдонім М. Федюшко) (1889-1919 рр.) і його журналу "Українська хата". Мистецтво, в розумінні Євшана, є царство краси, в якому людина, зневірена в житті, шукає притулку, приховуючи при цьому свої естетичні потреби від більшості, оскільки вона самотня. Він підкреслює розрив художньої творчості з дійсністю. Сенс мистецтва, "єдиної форми повної свободи" - в ньому самому, а не у відображенні реальності" Тому краса є суб'єктивним вибором художника.

Психологічний підхід до розуміння мистецтва проповідує перш за все харківська школа потєбніанців (У. Харциєв, Б. Лезін, Д. Овсяннико-Куликовський та ін.). Визнання головною властивістю художнього твору відносної нерухомості образу при постійній мінливості його значення, засноване на розумінні твору як діяльності і висхідне до робіт Потєбні,

знаходиться в центрі уваги його учнів і послідовників на початку ХХ ст.

6. Основні категорії естетики та етики: зворотний зв'язок та взаємно зв'язок.

У будь-якій сфері діяльності є глибокі об'єктивні зв'язки, які дають можливість зрозуміти її як єдине ціле, визначають характер і напрям розвитку. Ці закономірні зв'язки виявляються у законах. Наукою відкрито багато зазначення конів природи: закони механіки Ньютона, закон Бойля-Маріотта, закон всесвітнього тяжіння, періодичний закон Менделєєва та ін.

Закон - це те, що з необхідністю виявляється за відповідних умов. Наприклад, відомий у фізиці закон залежності опору провідника від складу провідника, його довжини і площі поперечного перерізу з необхідністю виявляється у кожному випадку проходження електричного струму по провіднику, оскільки він зумовлений природою речовини, з якої зроблено провідник, притаманними йому об'єктивними характеристиками.

Але ж закон являє собою не тільки необхідний зв'язок, а обов'язково і загальний, бо він властивий для багатьох явищ. Наприклад, закон напіврозпаду, згідно з яким у певний (свій для кожної речовини) відрізок часу розпадається половина речовини, у якій би кількості вона не була взята, виявляється не у одному якомусь радіоактивному процесі, а й в усіх аналогічних процесах, властивий для будь-яких радіоактивних речовин, тобто є загальним зв'язком. Це стосується будь-якого закону природи, суспільства і людського мислення.

У той же час закон є стійким зв'язком, бо має місце протягом усього часу існування відповідної форми руху матерії (певної стадії її розвитку) або мислення і буде існувати, поки існують ці явища і предмети.

Отже, закон виявляє зв'язок, що є об'єктивним, незалежним від нашої волі та свідомості. Це істотний і необхідний зв'язок, оскільки розкриває важливі відношення між тілами і явищами, з неминучістю виявляється кожного разу, коли вони взаємодіють. Крім того, це стійкий зв'язок між явищами і предметами, що повторюється.

Таким чином, закон - це об'єктивний, загальний і істотний зв'язок явищ і предметів, який характеризується усталеністю та повторюваністю.

На ранніх ступенях розвитку науки встановлюються основні емпіричні закони, що виявляють зв'язки між властивостями речей і явищ, які чуттєво спостерігаються. Тому їх іноді називають феноменологічними законами, або законами спостережуваних явищ. До таких законів відносяться, наприклад, закони Бойля-Маріотта, Гей-Люссака і Шарля, що виявляють функціональний зв'язок між тиском, об'ємом і температурою так званих ідеальних газів. Однак ці закони не пояснюють, чому, наприклад, об'єм газу зворотно про-порціональний тискові і прямо пропорціональний температурі. Таке пояснення досягається за допомогою теоретичних законів, які розкривають глибинні внутрішні зв'язки процесів, механізм їх протікання, вводять теоретично не-спостережувані об'єкти (у даному випадку - молекули

і атоми). Теоретичні закони підтверджуються за допомогою емпіричних законів; останні, у свою чергу, можна зрозуміти й пояснити на підґрунті теоретичних законів.

Прогрес наукового пізнання супроводжується переходом від якісних законів до кількісних. Цей перехід, пов'язаний з виникненням експериментального природознавства, дозволяє сформулювати кількісні відношення між величинами, що зустрічаються у законі, точною мовою математики; використати логіко-математичні методи для отримання наслідків із законів; забезпечити більш точне передбачення нових, раніше невідомих явищ.

З точки зору точності передбачень, розрізняють статистичні і динамічні закони. У динамічних законах абстрагуються від множини другорядних і випадкових факторів, їх передбачення мають вірогідний характер. Однак у більшості фізичних, біологічних і соціальних процесів доводиться мати справу із взаємодією множини випадкових факторів, сукупний результат яких розвиває певну тенденцію, що виявляють статистичні закони. Передбачення таких законів мають лише імовірний характер, обумовлений дією випадковостей.

Статистичний характер має, наприклад, взаємозв'язок зміни тиску газу і його об'єму при постійній температурі, виявлений Бойлем та Маріоттом. Така закономірність має місце лише у масі молекул, що хаотично переміщуються і складають той або інший об'єм газу. Окрема ж молекула йому не підкоряється. Зіштовхуючись з іншими молекулами, молекула весь час змінює напрямок свого руху і швидкість. Внаслідок цього сила, з якою кожен раз б'є та або інша молекула газу об стінки судини, є випадковою, вона залежить від великої кількості обставин. Але через усю цю масу змін швидкостей руху і відповідно сил удару об стінки судини різних молекул, що складають даний об'єм, пробивається певна закономірність, а саме: тиск газу міняється зворотно пропорціонально його об'єму.

Закони науки, що відображують загальні, інваріантні зв'язки між явищами, за своєю логічною структурою відрізняються від окремих фактів тим, що формулюються за допомогою загальних, а не одиничних висловлювань. При цьому поняття (або терміни), які зустрічаються у так званих помологічних висловлюваннях (тобто твердження про закони) мають різний ступінь узагальнення. Залежно від сфери дії розрізняють універсальні, загальні і специфічні закони.

Універсальні закони стосуються всіх предметів і явищ дійсності і вивчаються філософією. Таких законів три, і вони послідовно відповідають на найважливіші запитання про розвиток: Чому? Яким чином? У якому напрямі він відбувається?

До законів матеріалістичної діалектики належать: закон єдності і боротьби протилежностей; закон взаємного переходу кількісних змін у якісні; закон заперечення заперечення. Маючи об'єктивний зміст, закони діалектики виконують гносеологічну функцію: виступають ступенями проникнення в сутність розвитку, його відтворення в об'єктивній конкретній

всезагальності - від відображення розвитку як якісної зміни взагалі до розкриття суперечливої сутності цього процесу як єдності змін і збереження та як суперечності, що розв'язуються у формі поступального сходження від нижчого до вищого.

Як ступені теоретичного відтворення розвитку закони діалектики виступають принципами зв'язку категорій (якості і кількості - у мірі, тотожності і протилежності, єдності і боротьби протилежностей - у суперечності, тотожності тощо).

Відображаючи різні аспекти процесу розвитку, закони діалектики мають єдину основу - суперечність (закон єдності і боротьби протилежностей), що є джерело розвитку, визначає його механізм і стрибкоподібний перехід кількісних змін у якісні, а також поступально-прогресивну спрямованість, яка реалізується у вигляді спіралі (заперечення заперечення як повторення пройденого на новій, вищій основі).

Закон єдності і боротьби протилежностей - один з основних законів діалектики, який визнає внутрішнє джерело руху і розвитку в природі, суспільстві та пізнанні.

В історії філософії спочатку склалось уявлення про повсюдне зчеплення крайнощів, про їх чергування і заміщення одного іншим, про те, що вони "знаходяться". З античних філософів найбільш розгорнуто розглядав діалектику єдності і боротьби протилежностей Платон. В епоху Відродження ідею "збігання протилежностей" розвивали Микола Кузанський і Джордано Бруно. У Новий час Кант створив вчення про антиномії, Фіхте - вчення про діалектику в діяльності "Я", Гегель - про єдність і боротьбу протилежностей як змістовно-логічний принцип, що став однією з важливих історичних передумов матеріалістичної діалектики.

На противагу метафізиці, яка вбачає причини руху в якихось зовнішніх силах, матеріалістична діалектика вважає, що ці причини криються у внутрішніх суперечностях, притаманних процесам і явищам об'єктивної дійсності - це боротьба протилежностей.

Протилежність - філософська категорія, яка відображає сторони, властивості, тенденції, процеси в предметах і явищах, що взаємозумовлюють і взаємовиключають одне одного.

Відношення між протилежностями, їхня єдність і боротьба є суперечністю, що являє собою джерело будь-якого руху і розвитку. Усі матеріальні об'єкти містять у собі протилежності. Якщо деякі предмети і явища і здаються абсолютно однорідними, то тільки тому, що протилежні сторони, елементи, тенденції до певного часу приховані від нашого сприйняття. Варто тільки проникнути у глибину об'єктів, як у них виявляються протилежні тенденції.

Вже у звичайному механічному русі ми на кожному кроці зустрічаємося з протилежностями: дія і протидія, притягання і відштовхування, відцентрова і доцентрова сили. Так само - і в більш складних фізичних формах руху, де є протилежності позитивного і негативного електричних зарядів, електричного і магнітного полів,

корпускулярних і хвильових властивостей світла. Основні види хімічного зв'язку - атомний та іонний - у своїй основі також мають поєднання протилежностей. У живому організмі відбуваються протилежні процеси засвоєння одних речовин і виділення інших, створення і руйнування живої речовини: асиміляція і дисиміляція. У суспільстві також існують протилежні сили: з одного боку, передові, прогресивні, з іншого - відсталі, регресивні. Кожний предмет, явище, процес є суперечливою єдністю протилежностей, які взаємопроникають, переходять одна в одну, перебувають у стані єдності і боротьби.

Протилежності не ізольовані одна від одної. Вони існують в одних і тих самих явищах, виявляються в єдності, образно кажучи, не можуть "жити" одна без одної. Єдність, збіг протилежностей і означає, що вони взаємопороджують одна одну, одна без одної не існують.

Боротьба протилежностей означає, що протилежності не лише взаємозумовлюють, а й взаємовиключають одна одну, і, взаємодіючи, стикаються між собою, вступають у взаєбороть-бу, яка може набирати різних форм.

Єдність протилежностей являє собою насамперед їх взаємопокладеність, тобто те, що протилежно діючі сторони не тільки заперечують, але й взаємно зумовлюють одна одну, складаючи нерідко єдність цілого. Якщо зникає один бік протиріччя, другий перестає існувати. Єдність протилежностей виявляється у тому, що між протилежностями має місце певне співпадання, їх взаємопроникнення, тотожність у тих або інших моментах, тенденціях. Важливим моментом єдності протилежностей є й те, що вони можуть взаємно переходити одне в одне, і в цьому найбільш повно виявляється їх тотожність.

Форми взаємного переходу протилежностей залежно від умов, місця і часу, стану і розвитку самих протилежностей можуть бути досить різноманітні. Цей перехід може здійснюватись або у формі повного перетворення об'єкта у свою протилежність, або у формі перетворення деяких властивостей, боків явища у свою протилежність або у такому вигляді, коли протилежності міняються місцями, переходячи одне у друге.

Протилежності, перебуваючи в єдності, неперервно взаємодіють між собою. Вони не тільки взаємозумовлюють і покладають одне одного, але й заперечують одне одного, протидіють у процесі розвитку. Ця взаємодія протилежностей і є їх боротьбою.

Відношення, яке характеризується єдністю протилежностей і водночас постійною боротьбою між ними, називається суперечністю.

Кожна річ, явище, процес являють собою єдність протилежностей: плюс - мінус, інтеграл - диференціал, асиміляція - дисиміляція, змінність - спадкоємність, виробництво - споживання, добро - зло, комічне - трагічне і т. ін. Отже, суперечність - це єдність взаємовиключаючих сторін, моментів, тенденцій речі, явища, процесу. Але, не дивлячись на внутрішню суперечливість, кожна річ, процес являють собою єдине.

Діалектична суперечність - це взаємодія протилежних боків і

тенденцій, що взаємовиключають одна одну і разом з тим знаходяться у внутрішній єдності і взаємопроникненні, виступаючи джерелом саморуху і розвитку об'єктивного світу і пізнання. Отже, структуру суперечностей створює відношення протилежностей, їх єдність і боротьба.

В історії діалектики перша значна концепція суперечності належить Геракліту: "вічне становлення", можливе тільки як єдність протилежностей, мислиться ним у вигляді неперервного переходу від однієї протилежності до іншої. Боротьбу протилежностей Геракліт розуміє як загальний закон усього сущого. Платон, що сприйняв діалектичні ідеї елеатів і Сократа, розвиває вчення про суперечність у своїй діалектиці понять "єдине" і "множина", "спокій" і "рух", суперечливих з необхідністю, за своєю природою; істину можна досягти на шляху зведення суперечливих сторін у єдине і ціле.

Як внутрішнє співвідношення протилежностей, їх взаємопроникнення тлумачили суперечність Кузанський і Бруно, як "корінь усякого руху і життєвості" - Гегель. Саме у німецькій класичній філософії було показано, що процес роздвоєння єдиного на протилежності є сутність розвитку.

Оскільки всі предмети і явища містять у собі протилежності, остільки і суперечності мають загальний характер. Якою ж є їхня роль у розвитку? Простежимо це на прикладі взаємодії спадковості та мінливості живих організмів. Рослини і тварини мають здатність відтворювати собі подібних, передавати свої ознаки від покоління до покоління. Однак умови життя нащадків ніколи не повторюють умов життя батьків. Мінливість, поява у нащадків деяких особливих ознак, не схожих з батьківськими, зумовлюються впливом умов зовнішнього середовища. Як бачимо, спадковість і мінливість - це протилежності, між якими постійно виникає суперечність. Мінливість приходить у зіткнення зі спадковістю, руйнує її консерватизм, вносить у розвиток щось нове. Спадковість закріплює набуті ознаки і передає їх наступним поколінням. Внаслідок з'являються нові види тварин і рослин, відбувається розвиток. Таким чином, суперечність між спадковістю і мінливістю є джерелом розвитку живої природи.

Глибинним джерелом розвитку суспільного життя є суперечність між продуктивними силами і виробничими відносинами.

Через внутрішні суперечності матеріальні об'єкти не можуть перебувати у стані абсолютного спокою, відбувається роздвоєння єдиного, "боротьба протилежностей вносить у явища і предмети неспокій", не дає змоги їм застигнути, приводить у рух. Єдність протилежностей передбачає, що вони не можуть існувати одна без одної. Прикладом такої єдності є процеси асиміляції і дисиміляції в живому організмі. Також притягання немислиме без відштовхування, плюс без мінуса, верх без низу, причина без наслідку.

Зіткнення протилежностей, їхня взаємоборотьба є внутрішнім джерелом будь-яких змін, будь-якого розвитку. Єдність відносна, боротьба абсолютна.

Суперечність - це не тільки відношення протилежностей, але й процес їх розгортання, ступенями якого є тотожність, різниця, протилежність.

Поняття "тотожність" означає початковий ступінь розвитку суперечності, процесу, а також момент переходу, перетворення протилежностей однієї у іншу. Виникнення суперечності здійснюється як роздвоєння єдиного, як самодиференціація єдиного на протилежності. У момент роздвоєння одночасно в тому ж самому відношенні виникають і боротьба, і єдність протилежностей. У ході становлення суперечності боротьба протилежностей усе більше висувається на передній план і стає внутрішнім глибинним джерелом розвитку.

У самій боротьбі протилежності відіграють неоднакову роль. Провідною стороною боротьби є більш динамічна, імпульсивна протилежність, що спонукає до заперечення даної єдності.

Боротьба протилежностей, що є внутрішнім джерелом, імпульсом, поштовхом розвитку, яка не розв'язується своєчасно, може гальмувати розвиток і за певних умов призводити до передкризових форм або кризи, породжуючи застійні явища, топтання на місці, рух назад. Причиною цього може стати несвоєчасне виявлення суперечностей, абсолютизація в розвитку ролі боротьби, запізнювання розв'язання суперечності. Отже, витоком розвитку є роздвоєння єдиного на протилежності, їх боротьба і розв'язання.

Боротьба протилежностей веде зрештою до розв'язання суперечності, яка є переходом до нового якісного стану. Цей перехід є стрибком, революцією, переривом поступовості. Нові явища, що виникають, мають нові, притаманні їм суперечності, які є рушійною силою їхнього розвитку.

Єдність протилежностей має два значення: по-перше, нерозривність і внутрішній взаємозв'язок протилежних сторін, явищ, коли розрив його приводить до руйнування, знищення, загибелі самого явища; по-друге, відповідність однієї протилежності другій, однак ця відповідність не абсолютна, бо між протилежностями завжди є елементи невідповідності; з розвитком явища ці елементи нагромаджуються, і відповідність поступово змінюється невідповідністю.

Розвиток відношення відповідності між протилежними явищами, які взаємовиключають одна одну, знаменує розгортання, загострення суперечностей, яке проходить стани - відмінності, істотної відмінності, конфлікту, розв'язання. Причому розв'язання суперечностей може відбуватися в будь-якому стані, що залежить від специфіки самої суперечності та конкретно-історичних умов розвитку явища.

Взаємовиключення протилежностей, які стали невідповідними, є взаємовиключення несумісного. Відношення протилежностей, які стали невідповідними і несумісними, є відношення боротьби протилежностей. Подолання суперечностей здійснюється через боротьбу протилежностей.

Суперечності не примирюються, а переборюються. Боротьба протилежностей є визначальним фактором руху, розвитку, бо саме через неї відбувається перехід від старого до нового, від нижчого до вищого.

Єдність протилежностей завжди умовна, тимчасова, відносна, їхня боротьба - абсолютна. Розв'язання суперечностей - це розрив єдності протилежних сторін, знищення однієї з протилежностей, що означає

заперечення попереднього буття, явища, перерив поступовості, якісний стрибок.

Залежно від місця в системі розрізняються внутрішні і зовнішні суперечності; стосовно сутності - суттєві і несуттєві; залежно від ролі в розвитку - основні і неосновні, а за типом у суспільстві - антагоністичні і неантагоністичні. Внутрішні суперечності, тобто притаманні сутності певної системи, відіграють вирішальну роль у розвитку. Вони тісно пов'язані із зовнішніми. Зовнішні суперечності - це взаємодія протилежностей, що відносяться до різних об'єктів (наприклад, між суспільством і природою, організмом і середовищем). За певних умов внутрішні суперечності перетворюються у зовнішні і навпаки.

У кожному явищі є багато суперечностей, тому для пізнання його суті важливим є виділення основної суперечності, тобто такої, розвиток і розв'язання якої визначає вирішення всіх інших, неосновних суперечностей, і зумовлює перехід явища в нову якість. Вона врешті-решт зумовлює напрям розвитку і характер розв'язання суперечностей.

У пізнанні явищ суспільного життя велике значення має розрізнення антагоністичних і неантагоністичних суперечностей. Антагоністичні суперечності притаманні відносинам непримиренно ворожих соціальних сил, класів та соціальних систем. Вони зумовлені різними формами власності, соціально-класовою диференціацією, експлуатацією людини людиною. Антагоністичні суперечності в ході свого розвитку мають тенденцію загострюватися, доходючи до конфлікту, і розв'язуються, як правило, у сутичках між протидіючими силами - шляхом воєн, класової боротьби, революції.

Закон єдності і боротьби протилежностей є суть, ядро діалектики:

- ◆ по-перше, він розкриває внутрішні імпульси, джерела саморуху і розвитку всіх різноманітних процесів дійсності;

- ◆ по-друге, розкриває закономірності нескінчених кількісних і якісних перетворень і причин поступового, прогресивного розвитку природи і суспільства, тобто він виступає підґрунтям усієї історії розвитку;

- ◆ по-третє, дія цього закону пронизує не тільки всі процеси матеріального і духовного світу, а й дію усіх інших законів діалектики, а тому цей закон має особливу форму узагальнення;

- ◆ четвертим важливим моментом є те, що цей закон виступає важливою стороною змісту всієї теорії пізнання.

Методологічне і світоглядне значення закону єдності і боротьби протилежностей полягає в тому, що він дозволяє:

- ◆ по-перше, виявляти суперечності об'єкта;

- ◆ по-друге, оцінювати характер, ступінь зрілості суперечності, його місце і роль у системі;

◆ по-третє, керувати процесом розв'язання суперечностей.

Діалектика не лише розкриває внутрішнє джерело розвитку. Формулюючи закон взаємного переходу кількісних змін у якісні, вона пояснює також, як відбувається цей розвиток.

Будь-який предмет має певну якість, що відрізняє його від інших предметів, і певну кількість, яка характеризує його щодо величини, об'єму, ваги тощо.

Якість виявляє притаманну речам специфіку, визначеність, що тотожне з їхнім буттям і відрізняє їх від інших речей у певній системі зв'язків. Категорія якості вперше була проаналізована Арістотелем, що тлумачив її як видове розрізнення сутності. Він відмічав плинність якостей як станів речей, їх здатність перетворюватись на протилежне. У середньовічній схоластиці якість сприймалась як вічні, незмінні "форми". На підґрунті механістичного світогляду у філософії Нового часу сформувався ділення на первинні (протяжність, рух, спокій) і вторинні (смак, колір та ін.) якості. Гегель визначав якість як логічну категорію, що складає початковий ступінь пізнання речей і становлення світу, як безпосередню характеристику буття об'єкта.

Кількість характеризує ступені розвитку, це відношення якісно тотожних речей як дискретних одиниць певної множини. Ця категорія відображує загальне і однорідне у якостях речей і явищ, завдяки чому вони виявляються порівнюваними. Оскільки якість знаходить своє виявлення у властивостях, остільки порівнювати кількісно можна лише однакові властивості (наприклад, вагу тіла, його об'єм, температуру та ін.). Кількісне дослідження стає можливим лише після якісного пізнання предметів і явищ, виявлення в них однорідних якостей, а це неминуче пов'язано з абстрагуванням від інших їх характеристик.

Еволюція поняття "кількість" значною мірою була пов'язана з розвитком математики як науки про кількісні відносини і просторові форми дійсності. Перші спроби спеціального аналізу, проблеми кількості зробили піфагорійці, що вивчали природу чисел і застосовували їх для пізнання світу. Арістотель кількістю називав те, "що ділиться на складові частини, - це множина". У Новий час Декарт, Ньютон, Ляйбніц включили в поняття кількості постійні і змінні величини, а також відносини порядку і порівняння. Вперше діалектичний взаємозв'язок кількості і якості та їх розрізнення виявив Гегель: якщо при зміні якості відбувається перетворення даної речі в іншу річ, то кількісні зміни в певних межах не спричинюють подібних перетворень.

Якість і кількість - не апіорні форми розуму, як вважав Кант, не поняття, що існують у царині абсолютної ідеї, як стверджував Гегель, не фікції, що породжені мовою, як стверджує сучасна семантична філософія, а стан, характеристика самих речей, тобто мають об'єктивний характер. Існують не якості, а речі, яким притаманні якості, адже якості невід'ємні від реального існування самого предмета.

Якості предметів і явищ органічно пов'язані з властивостями, у різних відношеннях, у різних конкретних умовах річ виявляє різні, суворо визначені, специфічні для кожного конкретного випадку властивості.

Оскільки кожна річ, кожне явище тисячами ниток пов'язані з іншими речами і явищами, вона може мати велику кількість боків і властивостей. Сукупність цих багатьох властивостей і становить по суті якість, тобто у властивостях виявляється кількість. Тому поняття властивості і якості - це поняття однопорядкові, але не тотожні. Різниця полягає в тому, що якість характеризує предмет, явище в сукупності усіх його властивостей, тобто в цілому. Властивість же характеризує предмет з якогось одного боку. Властивості предметів зумовлюються їх якостями і залежать від зв'язків і стосунків. Необхідною умовою для виявлення властивостей даної речі є акт взаємодії, внаслідок чого спричинюються зміни. Властивість виявляє один з моментів виявлення сутності речі у відношенні з іншими речами; це те, що характеризує її подібність з іншими предметами або відмінність від інших.

Кожна окрема річ має багато властивостей, єдність яких виявляє її якість. Коли предмет втрачає якусь якість, він втрачає також і відповідні властивості, які опосередковано виявляли його сутність у системі відношень. У властивості предмета відображається внутрішня сутність не тільки предмета, а й системи зв'язків, відношень, у якій цей предмет функціонує. Властивості бувають найзагальніші (атрибут), специфічні, головні, неголовні, істотні й неістотні, необхідні й випадкові, зовнішні і внутрішні тощо.

Отже, якість об'єкта виявляється в сукупності його властивостей. При цьому об'єкт не складається з властивостей, не є свого роду "жмут властивостей", а має їх. Існують не якості самі по собі, а речі, яким притаманні властивості.

Під властивістю розуміється спосіб виявлення певної сторони якості об'єкта відносно інших об'єктів, з якими він взаємодіє. Категорія якості не зводиться до окремих властивостей. Вона виявляє цілісну характеристику функціональної єдності суттєвих властивостей об'єкта, його внутрішньої і зовнішньої визначеності, відносну усталеність, його розрізнення з іншими об'єктами або подібності з ними.

Категорія якості фіксує цілісну специфіку речі лише в певній системі зв'язків, а річ є елементом багатьох систем, у силу чого виникає її багатоякісність. У певній системі зв'язків дія однакісна, але виявляється різноманітністю властивостей. Зміна властивості не стосується якісної специфіки в межах даної системи. Отже, багатоякісність речі не тотожна багатовластивості.

Таким чином, якість речі - це ніби межі її буття, за якими вона вже є щось інше. Якісна визначеність виявляє момент усталеності в процесі неперервних змін. Як момент процесу змін якість виступає діалектичною єдністю абсолютного і відносного, тому неправомірно абсолютизувати межі речі і зводити якість тільки до кількісних відмінностей.

На противагу об'єктивному ідеалізмові, що відриває властивість від речі як таке загальне, що існує нібито незалежно від означених речей і від

свідомості, та суб'єктивному ідеалізмові, який ототожнює властивість з відчуттями і таким чином заперечує їх об'єктивний характер, діалектичний матеріалізм вважає, що властивості об'єктивно притаманні речам, а відчуття є суб'єктивним відображенням об'єктивних властивостей

Між кількісними і якісними змінами є об'єктивний і істотний зв'язок. Кожний об'єкт являє собою єдність певної кількості і якості. Цю діалектичну закономірність можна прослідкувати завжди і всюди. Хімію, наприклад, Ф. Енгельс називав наукою про якісні зміни тіл, що відбуваються під впливом зміни кількісних сторін.

Але, говорячи про діалектику якісних і кількісних змін, слід враховувати, що ці зміни мають свої особливості.

Перша особливість кількісних змін полягає в тому, що вони не приводять до раптової зміни якості предмета або явища. Спочатку якість і кількість поводять себе незалежно, якість не реагує на зміни кількості. Ці зміни припускають можливість зменшення або збільшення кількісних характеристик, при цьому предмет або явище до певного моменту не втрачає своєї якісної визначеності. Наприклад, агрегатний стан води під впливом зміни температури в певних межах від 0 до 100 градусів не втрачає свого якісного стану. Тільки тоді, коли температура води буде вища ніж 100 градусів, вона перетворюється в газоподібний стан, тобто перейде якусь межу, характерну для кожного предмета.

Та межа, до якої кількісні зміни не переходять іншу якість, тобто не ведуть до корінних змін предмета, називається у філософії мірою. Міра, таким чином, виявляє межі, в яких можуть відбуватися кількісні зміни, не змінюючи предмета. Міра - це така єдність кількості і якості, в якій певна якість необхідно пов'язана тільки з певною кількістю. Міра - це певний інтервал кількісних характеристик або змін, у межах якого може існувати належна якість. Зміна кількості в межах міри не призводить до зміни якості, однак при переході міри предмет припиняє бути тим, чим він є.

Отже, кількість і якість пов'язані через міру. Якість виявляє стійкість, а кількість - змінність, але їх не можна повністю протиставляти. Усталеність і мінливість у дійсності завжди складають нерозривну єдність, що зумовлює наявність мінливого у стійкому і стійкого в мінливому. Звідси випливає, що в якості виявляється мінливість, а в кількості - усталеність. З одного боку, якісна визначеність може розглядатися у її змінюваності, тобто в об'єкті можуть бути виявлені не тільки кількісні, але й якісні зміни. З іншого боку, кількісна визначеність може розглядатися як стійка і незмінна - у об'єкті можуть бути виявлені деякі постійні кількісні характеристики.

У сфері безпосереднього буття якість становить внутрішню межу речі, кількість - зовнішню. Зміна кількості в певних межах не впливає на специфіку речі як даної якості. Але тільки в певних межах. Кількісний аналіз дає можливість встановити ці межі, тобто пізнати міру речей.

Таким чином, міра відображає закономірний взаємозв'язок якісної і кількісної визначеності предметів і явищ об'єктивного світу. Вона вказує межі кількісних змін предметів і явищ матеріального світу, в яких незмінною

лишається їхня якість, і разом з тим залежність кількісної межі від якісної визначеності предмета чи явища.

Кожний предмет має свою, притаманну лише йому міру, яка є межею його буття. Порушення міри призводить до зміни якості, до перетворення даного предмета на інший. Вихід кількісних змін за межі міри даного явища - виникнення нового явища, отже, нової міри - є закономірним процесом розвитку природи, суспільства і пізнання.

◆ Отже, міра, по-перше, відображує не тільки залежність між якісними і кількісними змінами об'єкта, а й залежність між якісно-кількісними відношеннями, що стійко зберігаються, тобто міра виявляє не тільки змінність, але й усталеність.

◆ По-друге, міра об'єкта в цілому являє собою складну систему різних "одиничних" мір відповідно з положенням про багатоякісність речі.

◆ По-третє, залежність між якісною і кількісною визначеністю кінцевого об'єкта можна розглядати з "внутрішнього" і "зовнішнього" боку.

◆ По-четверте, у підґрунті якісно-кількісних відношень, що утворюють різні міри, лежать різноманітні функціональні залежності між якісно визначеними кількостями.

Друга важлива особливість кількісних змін полягає в тому, що ці зміни мають відносно повільний, прихований, рухливий, безперервний характер.

Зовсім інший характер мають якісні зміни.

◆ По-перше, ці зміни завжди супроводжуються корінними змінами предмета і явища і переходом їх у інший якісний стан.

◆ Важливою особливістю якісних змін є також і те, що вони відбуваються різко, відкрито, стрибкоподібно, у вигляді вирішального переходу від старої якості до нової. Вони мають перервний характер.

Такі особливості кількісних і якісних змін. Згідно з ними розвиток виступає як єдність форм руху, що різняться між собою, але взаємопов'язані: перервності і неперервності. Неперервність у розвитку це стадія повільних, непомітних кількісних змін, коли в процесі розвитку не відбувається суттєвих змін якості, а вносяться в нього лише кількісні зміни. Перервність і стрибкоподібність у розвитку - це стадія корінних якісних змін предметів і явищ.

Часто поступові кількісні зміни називаються еволюцією, а корінні кількісні зміни - революцією. В той же час у поняття еволюції вкладають нерідко більш широкий зміст: діалектична єдність пов'язаних між собою кількісних і якісних змін (еволюція живої природи, еволюція зірок, земної кори) . Різне використання термінів "еволюція" і "революція" зумовлено різноманітністю форм виявлення кількісних і якісних змін у житті природи і суспільства.

Виявленням метафізично одnobічних поглядів на співвідношення еволюції і революції у процесі розвитку були еволюціонізм і "катастрофізм". Еволюціонізм абсолютизує кількісні зміни, а роль якісних - зводить до нуля. Перенесення еволюціонізму в суспільний розвиток призводить до реформізму і ревізіонізму.

Концепція "катастрофізму" сформульована в поглядах французького зоолога Ж. Кюв'є на початку ХІХ ст. Кюв'є висунув ідею, що в історії Землі постійно чергуються періоди незмінного стану і катаклізмів. У ході катаклізму все живе гине, і в нових умовах виникають нові види тварин і рослин, що ніяк не пов'язані з попередніми видами. Точка зору, згідно з якою розвиток складається з катастроф, розповсюдилась і в розумінні суспільних процесів.

Перехід з одного якісно-кількісного стану в інший, тобто зміна мір, завжди зумовлюється розв'язанням суперечностей і становить стрибок. Сtribок - це сам процес переходу від одного кількісного складу до іншого, зміна старої якості новою. Сtribком є виникнення життя на Землі, виділення людини зі світу тварин, зміна одного суспільного ладу іншим, видатні наукові і технічні відкриття. У живій природі перехід кількісних змін у якісні можна простежити, спостерігаючи за розвитком метелика. В ньому виділяється ряд якісно відмінних стадій (гусениця, лялечка, власне метелик). Перехід від однієї стадії до іншої залежить від певних кількісних процесів в організмі комахи. І тут кількісні зміни підготовляють якісні.

Отже, цей закон показує, як, яким чином відбувається розвиток. Спочатку предмет або явище зазнає кількісних змін. До певної межі вони не позначаються на якісній характеристиці предмета або явища. Проте нагромадження кількісних змін приводить до того, що предмет, явище не може зберігати попередньої якості і набирає нової. Зазначимо, що під кількісними змінами розуміється не тільки просто механічне збільшення, наприклад, підвищення температури до точки плавлення металу, а й участь одних предметів і явищ у взаємовідносинах до інших, що також приводить до появи нової якості.

Будь-яке явище виникає як результат попереднього розвитку. Процес зміни, що відбувається в надрах явища при збереженні його як даної якості, здійснюється поступово, а перехід до нової якості - у формі стрибка. Внутрішнім змістом стрибка є розв'язання суперечностей, які становили основу попереднього поступального розвитку. Розрив у поступовості становить сутність будь-якого стрибка.

Сtribок - завжди розрив конкретної поступовості, тобто процес формування конкретної якості. Він являє собою діалектичну єдність перервності і неперервності. Як розрив у розвитку старої якості, стрибок водночас є формою переходу до нової, формою зв'язку між старою і новою якістьми. В природі немає абсолютних розривів, таких, коли б щось зовсім зникало, а інше виникало з нічого.

Сtribок - унікальна форма переходу до нової якості, він фіксує саме цей перехід як процес народження нового. У період стрибка стара якість ще

існує, але вже й не існує, вона зникає, а нова якість ще не існує, але вже й існує, бо саме в цей час відбувається її становлення.

Форми стрибків різноманітні і залежать від природи явища, що розвивається, а також від конкретних умов, у яких здійснюється його якісне перетворення. За своєю тривалістю стрибки можуть бути різноманітними: від мізерних часток секунди в мікросвіті до сотень тисяч (утворення нових видів тварин і т. ін.) і навіть мільярдів років (деякі космічні процеси).

У суспільному житті стрибки можуть набирати форму соціальних революцій. І тут головна ознака стрибка - не швидкість його, а перехід до нової якості. Англійська буржуазна революція, наприклад, тривала 20 років. Але в природі і суспільстві можуть відбуватись докорінні якісні зміни - стрибки, які не можна назвати революцією. Так, перехід протона і електрона у фотон є стрибок, тобто перехід у новий якісний стан, але цей стрибок не можна назвати революцією.

Стрибки розрізняються за тривалістю перетворення (швидкі, повільні), за формою перетворення ("з вибухом" і "без вибуху"), за характером перетворення (зміни елементів системи або структури в цілому).

За швидкістю протікання у часі розрізняються стрибки, що тривають мільйонні частки секунди, наприклад у ядерних реакціях, і ті, що тривають кілька тисяч і навіть мільйонів років, у процесі виникнення, наприклад життя на Землі, виникнення людини та її свідомості. Залежно від того, якою мірою змінюється структура і сутність предмета або процесу, виділяються стрибки великого масштабу, коли якісні зміни охоплюють весь процес, змінюють усі його суттєві сторони, і стрибки меншого масштабу, коли відбуваються зміни деяких суттєвих властивостей (перехід від промислового капіталізму до імперіалізму пов'язаний зі зміною деяких рис капіталізму, але не зміни природи цього устрою взагалі). У стрибках "з вибухом" одноактний перехід від старого до нового відбувається швидко, різко і охоплює відразу всі боки і зв'язки. До таких стрибків належать чимало хімічних реакцій, у суспільному житті - революції. Коли ж відбувається поступове накопичення елементів нової якості, то стрибок є багатоактний, "без вибуху", він складається з низки малих стрибків. Виникнення людини, наприклад, це поступовий стрибок, у якому виділяються такі малі стрибки і якісні ступені, як формування пітекантропа, синантропа, неандертальця та кроманьйонця.

Отже, об'єктивна діалектика переходу кількісних змін у якісні розкривається через категорії поступовості і стрибка, в яких відображається процес і результат взаємодії кількісних і якісних змін (процес поступового нагромадження кількісних змін і стрибкоподібний перехід до нової якості), еволюції і революції, що конкретизують загальний процес якісних змін у суспільному житті.

Діалектика якісних і кількісних змін не вичерпується переходом кількісних змін у якісні, вона пов'язана також із зворотним переходом якісних змін у кількісні. Кожна нова якість, що виникає, має свою міру і тим самим створює простір для нових кількісних змін.

Закон взаємопереходу якісних змін у кількісні детермінує процес

розвитку через зв'язок єдності і боротьби протилежностей. Закон розкриває діалектичну єдність поступовості і стрибкоподібності, перервності і безперервності, еволюції і революції. Закон показує, як, яким чином відбувається розвиток.

З метою встановлення кількісної визначеності предмета порівнюються його складові елементи - просторові розміри, швидкість змін, ступінь розвитку - з певним еталоном як одиницею виміру. Чим складніше явище, тим важче його вивчати кількісними методами (наприклад, явища у сфері моралі, політики, естетичне сприймання світу тощо); у цих випадках нерідко використовують різного роду шкали.

Процес пізнання реального світу як історично, так і логічно відбувається таким чином, що пізнання якості передуює пізнанню кількісних відносин. Наука рухається від якісних оцінок і опису явищ до встановлення кількісних закономірностей; спираючись на них, вона одержує можливість глибоко досліджувати якість.

Закон взаємного переходу кількісних змін у якісні має велике світоглядне і методологічне значення. Воно полягає в тому, що, по-перше, цей закон дозволяє виявляти кількісну і якісну визначеність, міру об'єкта; по-друге, він дає можливість оцінювати нове, що народжується, форму стрибка з урахуванням конкретних умов; а по-третє, дозволяє керувати якістю, кількістю, мірою практично необхідного стану явища.

Якщо закон взаємного переходу кількості в якість розкриває закономірності утворення усієї якісної різноманітності світу, закономірності неперервної зміни нового старим у процесі розвитку, якщо закон єдності і боротьби протилежностей розкриває внутрішні джерела саморуху всіх явищ природи і суспільства, то закон заперечення заперечення, по-перше, виявляє напрям розвитку, показує, у якому напрямку він іде, яка загальна тенденція розвитку, а по-друге, він розкриває спадкоємний зв'язок між різними стадіями розвитку, між старим і новим, між тим, що вмирає, і тим, що народжується. Цей закон показує, в якій формі і як здійснюється взаємозв'язок процесу розвитку між старим і новим. По-третє, він розкриває форми поступального розвитку і демонструє, що розвиток іде не по замкненому колу, не по прямій лінії, а по складній спіралеподібній формі.

Вперше закон заперечення заперечення було сформульовано Гегелем, хоча окремі риси цього закону (діалектичний характер заперечення, роль спадкоємності в розвитку, нелінійний характер напряму розвитку) фіксувалися в попередній історії філософії. У системі гегелівської діалектики розвиток є виникнення логічної суперечності і його зняття; у цьому розумінні він являє собою зародження внутрішнього заперечення попередньої стадії, а потім і заперечення цього заперечення.

Оскільки заперечення попереднього заперечення відбувається шляхом зняття, воно завжди є в певному розумінні відтворенням того, що раніше заперечувалось, повернення до вже пройденого ступеня розвитку. Однак це не просте повернення до вихідного моменту, а "... нове поняття, але більш високе, більш багате поняття, ніж попереднє, бо воно збагатилось його

запереченням або протилежністю; воно, виходить, містить попереднє поняття, але містить більше, у собі більше, чим тільки його, і є єдність його і його протилежності" [42].

У Гегеля закон заперечення виявляється, таким чином, загальною формою роздвоєння єдиного і переходу протилежностей однієї в іншу, тобто загальним проявом закону єдності і боротьби протилежностей. Зводячи закон заперечення до розвитку понять, Гегель гіпертрофував значення тріади як форми дії цього закону; він намагався "підвести" під неї усі процеси зміни і розвитку. Вихідний ступінь - теза, заперечення його - антитеза, а третій ступінь - заперечення заперечення (синтез). При цьому на третьому ступені на новій основі повторюються деякі риси першого ступеня, і на цьому цикл розвитку явища закінчується.

Виділення трьох стадій у розвитку як однієї з форм спіралеподібного руху не означає, що цикл розвитку будь-якого явища закінчується трьома ступенями, адже все залежить - від природи речі і конкретних історичних умов. Наприклад, через сім заперечень здійснюється повернення до різких металевих властивостей у періодичній системі хімічних елементів Д. І. Менделєєва.

Закон заперечення заперечення - один з основних законів діалектики, який відображає поступальність, спадкоємність, а також специфічну діалектичну форму розвитку предметів і явищ об'єктивної дійсності. Закон показує, що розвиток відбувається не по колу, а від простого до складного, від нижчого до вищого. Наприклад, і в розвитку природи йшов розвиток від нижчих, простих неорганічних форм до вищих, більш складних органічних форм. Жива природа пройшла тривалий шлях висхідного розвитку від найпростіших форм живої речовини та одноклітинних організмів до людини. Кожний етап у цьому русі начебто заперечував попередній, а потім сам заперечувався наступним етапом.

Заперечення у вченні про розвиток не означає повного знищення змісту старого. По-перше, простіші явища нерідко продовжують існувати поряд із складними. Так, у живій природі поряд з високоорганізованими тваринами існують і найпростіші; подруге, і це головне, у процесі прогресивного розвитку нове, виникаючи зі старого, наче вбирає в себе все прогресивне і цінне, що було в ньому. У живій природі кожний новий вид відтворює корисні ознаки, накопичені в процесі еволюційного розвитку. В історії суспільства кожний новий соціальний лад виникає не на порожньому місці, а на основі засвоєння матеріальних і духовних багатств, створених у попередній епохи.

Закон заперечення заперечення передбачає зв'язок, наступність у розвитку. Явище, яке виникло в результаті заперечення, ніби засвоює досягнуте на попередній стадії і водночас є чимось новим, багатшим за змістом. Завдяки цьому розвиток природи, суспільства і пізнання - це не тупцювання на місці, а прогрес, рух уперед. Так, зерно дає життя стеблині, а вона перетворюється на колосок, а в результаті ми маємо знову первісне зерно, щоправда, не одне. Іншими словами, тут спостерігається немов би

повернення до старого, але на новій основі.

Розвиток від простого до складного, від нижчого до вищого відбувається не по прямій лінії, а по спіралі. На окремих її витках, які знаменують собою етапи розвитку, ми і виявляємо відтворення (але щоразу на вищій основі) далеких рис минулого.

Закон заперечення заперечення органічно пов'язаний із законом єдності і боротьби протилежностей, оскільки заперечення старого новим у процесі розвитку є розв'язанням суперечностей.

Діалектичне заперечення виступає насамперед як зумовлена суперечливістю предмета внутрішня неминучість його якісного перетворення. Все існуюче має свої внутрішні суперечності, які нарастають, загострюються і зрештою досягають такого стану, коли розвиток предмета стає неможливим без їхнього розв'язання. Процес розвитку відношення протилежностей у рамках певної суперечності має свої етапи: перший - вихідний стан об'єкта; другий - роздвоєння єдиного, розгортання протилежностей, перетворення об'єкта на свою протилежність (тобто перше заперечення - вихідного); третій - розв'язання суперечності, перетворення цієї протилежності на свою протилежність (друге заперечення - роздвоєного), що являє собою ніби повернення до вихідного. В цьому процесі кожний з етапів виступає запереченням попереднього, а весь процес - запереченням заперечення. Таким чином, цикл розвитку суперечності має такий вигляд: зародження суперечності (вихідний момент), потім однобічне розв'язання, перше заперечення, тобто перехід у протилежність. Повне розв'язання має місце за умов другого заперечення, коли відбувається другий перехід у протилежність.

Таким чином, діалектичне заперечення означає не просте, механічне відкидання старої якості, а її подолання, яке включає момент внутрішнього зв'язку зі старим, утримання та збереження позитивного змісту старої якості і тим самим становить умови дальшого розвитку, можливість нового заперечення.

Сутністю закону є відображення напряму і форми процесу розвитку і внутрішніх етапів окремого розвитку явища. Закон відображає спадкоємність як характерну рису процесу розвитку, бо на кожному новому ступені розвитку зберігається позитивне, що було на попередніх стадіях розвитку - у вихідному пункті та в його запереченні. Водночас кожний новий ступінь розвитку являє собою не просте, механічне поєднання позитивного змісту попередніх стадій розвитку, а виступає як діалектична єдність, у якій переборюється однобічність попередніх стадій розвитку і стверджується більш багатий і всебічний зміст, відбувається перехід у вищу фазу розвитку.

Закон відображає висхідний характер розвитку, поступальність руху, розвиток, який ніби повторює пройдені вже ступені, але повторює їх інакше, на вищій базі (заперечення заперечення), розвиток, так би мовити, по спіралі, а не по прямій лінії.

В об'єктивній дійсності закон діє не в чистому вигляді, а прокладає собі шлях через безліч випадковостей.

Взагалі щодо заперечення існують дві точки зору: метафізична і діалектична. Якщо діалектика визнає внутрішнє заперечення (самозаперечення), то метафізика - тільки зовнішнє. Щодо ролі заперечення погляди теж різні: діалектики сприймають заперечення як момент зв'язку і розвитку, а метафізики - як знищення взагалі. Характер зв'язку нового і старого теж тлумачиться по-різному. Якщо діалектики визначають спадкоємність, перехід нижчого до вищого ступеня, то метафізики взагалі ігнорують спадкоємність.

Діалектичне розуміння заперечення заперечення протистоїть як плоскому еволюціонізму, так і трактуванню заперечення в розумінні відкидання, знищення, усунення старого. Абсолютизація зовнішнього заперечення стала підґрунтям концепцій "експорту революції", надмірний акцент на повторюваності привів до створення теорій "кругообігу". Ігнорування спадкоємності, абсолютизація подолання стали фундаментом концепцій "тотального" заперечення.

Згідно з метафізичною теорією кругообігу, розвиток у світі ніби відбувається по замкненому колу, як просте повторення одного і того ж раз і назавжди даного. Ця теорія стверджує, що в світі нічого не знищується і нічого не виникає нового. Наприклад, зоряний світ, Сонячна система залишаються такими, якими вони є одвічно. Жодна тварина, рослина на Землі з давніх часів до сучасності не зазнають ніяких змін. Історія суспільства також ніби є повторенням одних і тих самих етапів. Така точка зору виявлена в поглядах італійського філософа Віко, який вважав, що суспільство неперервно повторює одні й ті самі етапи розвитку: період дитинства, коли панує релігійний світогляд і деспотія; період юності з пануванням аристократії і лицарства; період зрілості, коли розквітають наука і демократія і коли суспільство разом з тим іде до занепаду. Період занепаду (деградація) знову змінюється періодом дитинства, і процес повторюється знову. Англійський історик і соціолог Тойнбі виділив у історії суспільства ряд окремих цивілізацій, кожна з яких проходить одні й ті самі стадії: зародження, зростання, розклад (надломлення) і загибель. Вважаючи соціальні процеси, що послідовно відбуваються в цивілізаціях, аналогічними, Тойнбі у праці "Дослідження історії" (1934) намагався виявити "емпіричні закони" повторюваності суспільного розвитку.

Поступальний розвиток є складний процес, який не можна спростувати. При загальній тенденції поступального руху не виключається можливість тимчасових відхилень від основної тенденції руху вперед, можливість тимчасових рухів назад. У суспільстві, наприклад, нові передові сили не відразу перемагають, вони нерідко терплять поразку від старого, яке буває сильнішим, ніж щойно народжене нове. Звідси походять відхилення у розвитку, тимчасові рухи назад. Історія знає багато таких рухів: епоха реакції в Росії після поразки революції 1905-1907рр., гітлерівський режим у Німеччині 1933-1945 рр. Фашизм був своєрідним поверненням до середньовічної реакції, але на новому підґрунті, на фундаменті монополістичного капіталізму.

Такі зворотні рухи в історії пояснюються тим, що шляхи поступального руху досить суперечливі. Суспільний прогрес - це не тільки народження нового, але й загибель старого, не тільки побудова, але й руйнування, усунення всього старого, що перетворюється на перешкоду подальшому розвитку вперед.

Але не дивлячись на перешкоди, відходи, відступи, поступальний рух пробиває собі шлях, перемагає, бо він є більш досконалим, цінним, життєздатним, більше відповідає потребам життя, докорінним інтересам суспільного розвитку. Нове неподолане тому, що закономірно виникає усередині старого, саме старе умовами свого існування породжує його і зміцнює це нове.

Отже, сутність закону заперечення заперечення - саморозв'язування суперечності; ця сутність детермінує зміст закону - єдність поступовості та повторюваності, виникнення нового і спадкоємності. Такий зміст визначає форму розвитку - спіралеподібність.

Світоглядне і методологічне значення закону заперечення заперечення полягає в тому, що він:

- ◆ по-перше, дає можливість виявляти зріюче внутрішнє необхідне заперечення;
- ◆ по-друге, дає змогу оцінювати характер зв'язку і боротьби того, що заперечує, і того, що заперечується;
- ◆ по-третє, дає можливість впливати на перехід до більш високого ступеня розвитку.

Таким чином, кожний з трьох законів діалектики несе певну методологічну навантаженість, виконує дуже важливі функції.

- ◆ Якщо закон єдності і боротьби протилежностей виявляє рушійну силу, джерело розвитку ніби відповідає на питання "Чому?",
- ◆ то закон взаємного переходу кількості в якість розкриває механізм перетворення одних матеріальних утворень на інші, тобто відповідає на питання "Як? Яким чином?";
- ◆ специфіка закону заперечення заперечення полягає в тому, що він ніби відповідає на питання "Куди? У якому напрямку?", показує шлях розвитку явищ, спрямованість процесу розвитку.

7. Естетика мистецтва, його види та функції.

Проблема соціокультурних функцій мистецтва є однією з найбільш фундаментальних проблем естетики. Сутність мистецтва найбільш виразно проявляється в його функціях, ролі, яку воно виконує в суспільстві. Є різні підходи до типології функцій мистецтва. Найбільш цікавими та обґрунтованими можна вважати підходи відомих дослідників філософських

проблем культури і мистецтва Ю. Б. Борева та М. С. Кагана.

Виходячи з ролі мистецтва в житті людини та суспільства, Ю.Б. Боров дає таку класифікацію його функцій:

- суспільно-перетворююча (мистецтво як діяльність) - мистецтво на основі переробки життєвого матеріалу створює образи "нової дійсності", котрі ідейно-емоційно впливають на людей, орієнтуючи їх світосприйняття, мислення та соціальну поведінку;

- пізнавально-евристична (мистецтво як знання та просвіта) - твори мистецтва завжди втілюють та несуть певне знання, формують нові горизонти бачення життя;

- прогностична ("кассандрове начало", або мистецтво як передбачення)

- у творах мистецтва часто має місце інтуїтивно-цілісне передчуття майбутнього, образно-емоційне уявлення про нього, доповнюючи або навіть випереджаючи наукове передбачення;

- інформаційно-комунікативна (мистецтво як спілкування та повідомлення) - мистецтво завжди є повідомленням та спілкуванням, воно служить засвоєнню індивідом суспільного досвіду (історичного, національного); створюючи ідеї-символи загальнолюдських цінностей, воно сприяє залученню індивідів до культурних надбань людства;

- виховна (мистецтво як катарсис) - мистецтво формує цілісну особистість, структуру відчуттів та думок людей, загальний емоційний настрій на життя; особлива дієвість мистецтва пов'язана з катарсичним впливом його на читача чи глядача, котрий співпереживає героям художнього твору, ототожнюючи себе з ними;

- сугестивна (мистецтво як навіювання) - мистецтво нерідко діє немовби гіпнотично, може формувати впевненість перед битвою, священний страх, закликати до певної дії, мобілізуючи сили та здібності людей;

- естетична - (мистецтво як формування творчого духу та ціннісних орієнтацій) - мистецтво формує чуттєвість людини, здатність бачити життя крізь призму образності, уявлень про прекрасне та потворне, формує естетичні смаки, ідеали;

- гедоністична (мистецтво як насолода) - як художня творчість, так і сприйняття художнього твору несуть людині безкорисливу радість, задоволення від відкриття та співпереживання гармонії і довершеності.

- компенсаторна (мистецтво як психотерапія) - оскільки людина не завжди має можливість реально змінити своє життя у бажаному плані, у неї виникає потреба у мистецтві як особливому засобі, що дозволяє перетворити життя символічно, ілюзорно відновити у сфері духу гармонію, втрачену чи недосяжну у реальності.

З більш детальною характеристикою цих функцій мистецтва можна ознайомитись в роботі Борева Ю. Эстетика. М., 2005, с. 218-238.

Керуючись системним підходом, Каган М.С. характеризує функціональні стосунки мистецтва як складової культурного виміру людського буття по відношенню до природи, суспільства, людини, культури і

до самого себе як специфічного культурного явища. Особливості кожної з цих функціональних орієнтацій мистецтва виглядають наступним чином.

Функції мистецтва по відношенню до людини. Проблема відношення мистецтва до людини має два масштаби: історичний і біографічний. Історичний масштаб проявляється в тому, що мистецтво з самого початку виступало засобом олюднення людини -відривало її від тваринного стану, підносило над суто біологічними, утилітарними практичними потребами. Вивчення вже первісного мистецтва свідчить про те, що мистецтво од самого початку оду-хотворювало, облагороджувало людину, активно розвивало в ній духовні потенції. Ступінь приналежності людини до мистецтва протягом усієї історії розвитку культури характеризувала загальний рівень її духовного розвитку, рівень естетичної сприйнятливості та здатність людей не обмежуватися лише задоволенням фізіологічних потреб. Тому слід наголосити, що мистецтво по відношенню до людини здійснює функцію розвитку її духовного потенціалу. І мистецтво розвиває духовність людини цілісно, впливаючи як на почуття, так і на мислення та волю. Ця функція по відношенню до окремої особистості знаходить свій прояв у реалізації потреби людини до духовного самовизначення, до здобуття самоусвідомлення. Нездатність мистецтва задовольнити цю потребу призводить до "знеособлення" людини. Завдяки мистецтву ми здатні розширити межі власної свідомості, і відповідно - залучитися до досвіду, накопиченого людством протягом усього свого розвитку.

Потреба в мистецтві кожної окремої особистості є насамперед естетичною, оскільки виражає прагнення людини переживати радість, задоволення, насолоду від досконалості художніх творінь. Ця функція мистецтва здійснює сильний зворотний вплив на цю потребу, розвиваючи та вдосконалюючи її.

Функції мистецтва по відношенню до суспільства. У своєму відношенні до суспільства мистецтво виступає як засіб зміцнення суспільних зв'язків між людьми. Вже в первісній культурі формується складна і розгалужена система обрядів, що регулювали морально-релігійні стосунки людей. Це мисливські і землеробські танці, ритуали, обряди ініціації, весільні та похоронні церемонії, що являли собою своєрідні драматизовані дійства, що викликали до себе певне емоційне відношення. З цього часу і протягом усієї історії людства ця художня обрядовість надавала різним соціальним відносинам естетичну привабливість, величність, поетичність. Ця суспільно-організуюча функція передбачає надання естетичного виміру соціальним діям людей, тим самим формуючи свідомість людини відповідно до потреб та ідеалів суспільства. Серед видів мистецтв, що відповідають цим настановам, особливо слід підкреслити монументально-декоративні, побутові форми музики і танцю, що орієнтуються на безпосередню емоційну забарвленість групової поведінки людей.

Ця функція проявляється також в тому, що мистецтво задовольняє потребу духовного залучення особистості до соціуму і тим сприяє її формуванню як носія ансамблю відповідних соціальних ролей, соціалізує

індивіда. Якщо тварина вже від народження одержує "правила" своєї поведінки, записані у її генетичному коді, то людина, з'являючись на світ, лише завдяки суспільству і культурі формує свій світогляд, ідеали, принципи поведінки. Тобто мистецтво, як і культура в цілому, задовольняє ті потреби людей, що виходять за рамки вітальності і формує в кожному індивіді власне людські якості, прилучаючи його до роду, олюднюючи його в буквальному смислі.

Мистецтво створює образи позитивних героїв, що уособлюють модель потрібної суспільству соціальної поведінки і свідомості. Слід підкреслити, що лише реалістичне мистецтво здатне виконати цю функцію. Сучасне ж мистецтво, що орієнтується на абстрактні форми зображення, принципово не здатне на це, що дає підставу деяким дослідникам відмовляти сучасному мистецтві у здатності формувати і віддзеркалювати духовний потенціал особистості і суспільства. Так, М.С. Каган схиляється до думки, що спроби сучасного мистецтва відволіктися від вирішення цих задач - свідчення того, що ідеалом сучасного мистецтва виступає " асоціальна особистість". До обговорення цієї проблеми ми повернемося у наступних розділах.

Функції мистецтва по відношенню до природи. Мистецтво здатне впливати не лише на людину і суспільство, але й на саму природу. Воно не лише зображує природу, але і перетворює її - як в уяві, так і в реальному матеріальному бутті, прикладом чого, зокрема, виступає садово-паркове мистецтво. Мистецтво, оптимі-зуючи стосунки людини з природою, зображуючи її за допомогою художніх методів, вносячи в неї новий вимір краси, формує у людини естетичне відношення до природи.

Дана функція суттєво змінюється протягом усієї історії. Наприклад, у Середньовіччі християнство культивувало зневагу до природи, а в епоху Відродження вже переважає захоплення її гармонією і величчю. Це й визначило різні підходи мистецтва по відношенню до природи. Слід зазначити, що утилітарний погляд на природу, характерний для першого етапу історії капіталістичного суспільства, що призвів до екологічної кризи, поступово змінюється усвідомленням потреби до встановлення гармонійних стосунків природи і людини. Це знайшло відображення в новій програмі художньої діяльності - екологічній естетиці.

Функції мистецтва стосовно культури. У відношенні до культури мистецтво виконує функцію її самосвідомості, здатне виступати дзеркалом культури, її автопортретом. Мистецтво здатне виступає " кодом" кожної конкретної культури у процесі спілкування з іншими культурами. Яскраво відображаючи особливості кожної культури у її історичній, національній, соціальній модифікації, воно дозволяє розкривати "душу" певної культури всім іншим культурам, як сучасним, так і майбутнім. Через мистецтво певної епохи, іншої культури ми входимо у саме серце цієї культури і не просто її пізнаємо, а емоційно, особистісно осягаємо її, вступаючи з нею в діалог. І в ході цього спілкування через мистецтво кожна культура глибше усвідомлює себе, свою унікальність, а також схожість з іншими культурами.

Кожна людина, зазначає М.С. Каган, знає з власного досвіду, що

залучення до іншої культури, далекої в історичному, етнічному або класовому відношенні, здійснюється, в першу чергу, через ворота мистецтва, увійшовши в які вона починає відчувати її своєрідність, її аромат, її неповторну чарівність. Ось чому таким важливим є мистецтво в сучасному світі, коли діалог культур стає імперативом сьогодення.

Функції мистецтва по відношенню до власних потреб. Потребою самовдосконалення обумовлена функція мистецтва стосовно самого себе, виступаючи естетичним регулятором власного розвитку. В цьому сенсі в історії мистецтва ключовим є поняття "класика", яке означає визнання нащадками неминущої цінності певного етапу художнього розвитку, з якого мистецтво наступних епох черпає досвід великої естетичної сили. Окрім рівняння на класику, іншим аспектом саморегуляції мистецтва є самооновлення. Ці дві тенденції - традиціоналістська та інноваційна - завжди присутні в розвитку мистецтва. Детальніше з основними рівнями функціонування мистецтва можна ознайомитись в роботі М.С.Кагана "Філософія культури",